

DEMOGRAFIÝA WE SYÝASAT

Aşgabat – 2010

© **Ata Çarygulyýew. Demografiýa we syýasat.** Ýokary okuw mekdepleriniň syýasaty öwreniş hünäriniň talypalary üçin okuw gollanmasy.

**Taryh ylmylarynyň kandidaty M.Hojagulyýewiň ylmy
redaksiýasy bilen**

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

© **Ata Çarygulyýew.**
© **Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti.**

Giriş

Ýurduň ilatynyň meseleleriniň ähmiýetiniň artmagy bu dersniň geriminiň giňelmegine we oňa bolan takyk ünsiň güýçlendirilmegini talap etdi. Demografiýa kursuny okatmaklyk ykdysadyýetçileri, geograflary, statistleri hem-de syýasatçylary taýýarlaýn dürli okuw jaýlaryna hödürlenýär.

Demografiýa – bu ilat hakyndaky ylymdyr. Ilat ýa-da ýurduň ilaty diýip – dünýäde, ýurtlarda, ýurduň çäginde ýa-da belli bir böleginde ýaşayan adamlaryň köplüğine aýdylýar. “Demografiýa” adalgasy iki sözden ybarat bolup, “demos” – halk we “grafiýa” – ýazmak diýen manylary aňladýarlar. Demografiýa ylymynyň öwrenýän soraglarynyň içinde esasy orny aşakdakylar tutýar. Ýagny, adam doglandan tä, ölýänçä bolup geçýän ilat önümçiligine, ilatyň tebigy ösüş depgininiň hereketine we başga-da birnäçe meselelere degişli (ilatyň bir ýerden başga bir ýere göçmegi, ýerleşmegi we ş.m.) soraglary öz içine alýar. Şonuň bilen birlikde, ilatyň önümçiliginiň hem-de migrasiýasynyň ýüze çykmagy we onuň ösüşiniň barşy, şeýle hem ilatyň ýerleşdirilmeginde we gurluşynda bolup geçýän üýtgeşmeleriň netijesinde demografiki ösüşiň barşy we ýüze çykmalary emele gelýär.

Demografiki meseleler gönüden-göni durmyşyň ähli sferalaryna öz täsirini ýetirýärler. Bu babatda biziň ünsümizi çekýän meseleleriň biri hem – durmyşyň syýasy sferasyna täsiri. Öz gezeginde syýasat hem demografiki ýagdaýy kesgitlep biler, mysal üçin, belli bir ýurduň demografiki syýasatyny kesgitlemek we alyp barmak. Şeýlelik bilen, syýasy demografiýa ylmy ugry emele gelýär. Syýasy demografiýa – бүтін дүнйә we ýurt boýunça demografiki prosesleriň sosial-syýasy netijeleriniň toplumyny öwrenýär.

Demografiýa özbaşdak bir ylym hökmünde beýleki ylymlar bilen golaý arabaglanşykda bolsa-da, olardan az kem araçäkde bolýar. Mysal üçin, ilatyň milli düzümini öwrenmek bilen ony etnografiýa ylmy bilen baglanyşdyryp bolar. Ýöne etnografiýadan tapawutlylykda, bu ylym durmuşyň, medeniýetiň milli aýratynlyklaryny däl-de ilatyň bir bölegi hökmünde etniki toparlara girýän adamlaryň häsiýetleriniň umumylygyny öwrenýär. Demografiýany we biologiýa ylmy bilen hem baglanyşdyryp bolar, meselem, adamyň biologiki tebigatyndan görnüşi ýaly, aýal maşgala ýüzlerçe çagany dogrup bilmeýär. Ýöne, bu mesele demografiýa üçin hiç hili gyzyklanma bildirmeýär, emma näme üçindir birnäçe ýurtlarda çaga dogurmaklyk geçen asyryň ahyryna garanyňda iki esse diýen ýaly kemelipdir. Bu boýunça bolsa, adamyň biologik tebigaty hiç hili jogap berip bilmeýär. Eger-de adam organizmine düşen wirus arkaly adamyň ýarawsyzlyga ugrap hat-da aradan çykamaklygy hem mümkinligi bilen biologiki tebigaty düşündirýärler. Ýöne onuň, şeýle keselleriň käbir ýurtlarda we ilat toplumlarynda köp gabat gelip, käbirlerinde bolsa seýreň gabat gelyänligini düşündirmäge mümkinçiligi ýok. Bu wajyp meseleleriň soraglaryna demografiýa jogap tapmaly.

Demografiýa we syýasat barada gürrüň edilende, filosoflar, patyşalaryň maslahatçylary, kanun çykaryjylar ilat barada birnäçe ylmy taglymatlary işläp taýýarlap, şeýle garaýyşlara deňişli syýasatlary alyp barypdyrlar. Has takygy ilata bolan garaýyşlar, jemgyýete we döwlete bolan umumy garaýyşlar bilen baglanşykly bolup durýar. Mysal üçin, ol ýa-da beýleki ýurduň syýasy-ykdysady seljermesi bilen baglanşykly geçirilýän işler, häzire çenli köplenç halatda ýurduň çäklerine (territoriýasyna) we ilatyna fiziki-geografiki taýdan syn etmekden başlanýar. Meselem ilat sany jemgyýetiň ösmegine täsir edýän wajyp görkeijileriň

biri bolup çykyş edýär. Soňky wagtlarda milletara gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagy netijesinde, ýerli bolmadyk ilatyň göçüp gitmegi has-da köpeliýär. Muňa mysal bolup, Pribaltika döwletlerinde bolan kypçülikleýin göçä-göçlük ýagny, bosgunlar diýlip atlandyrylýanlar. Ýa-da ýurtdaky syýasy ýagdaý, köplenç migrantlaryň daşary ýurtlara gitmeklerine isleg döredýär. Şeýlelikde, demografiýa we syýasat özleriniň dersleri we okuw obýektleri boýunça bir birinden aýratynlykda bolup bilmeýärler.

Demografiýanyň we syýasatyň esasy ugurlaryna indikiler degişli bolup durýar: çagaly maşgalalara döwlet tarapyndan edilýän kömekler, ata-enelelik borçlary bilen öňdebaryjy hünär işjeňliginiň utgaşdyrylmagy üçin şertleriň döredilmegi, keselliligiň we ölüm derejesiniň kemelmegi, maýyplary sosial taýdan goldamak we ş.m.

Şeýlelikde, demografiýa we syýasat şu wezipeleri ýerine ýetirýär:

- ykdysady (tölegli zähmet rugsady we dürli hemaýat pullary, karz pullar we ş.m.);
- administratiw-hukuk (nikany we nikany bozmaklygy, alimentler, çagany we enäni goramaklygy, iş bilen üpjün etmekligiň şertlerini, içerki we daşarky migrasiýany reglamentirleýän kanunçylyk namalary);
- terbiýeçilik (jemgyýetde demografiki klimaty saklamak, ýurduň demografiki syýasatyna eýermek we ş.m.);
- syýasat demografiýa göni täsir etmäni, jemgyýetçilik institutlaryň - nikanyň, maşgalanyň, hünär saýlamaklygyň, guramalaryň, raýat jemgyýetiň we ş.m. üsti bilen täsir edýär.

Demografiýanyň esasy düşüňjeleriniň biri hökmünde: Ilat diýen düşüňje – öwrenmekligiň obýekti hökmünde, adamlaryň ýönekeý statistiki jemi däl-de, hemişelik

hereketdäki we öz-özünden kämilleşýän çylşyrymly bir ulgam hökmünde çykyş edýär. “Ilat” ulgamynyň elementi hökmünde garalýan her bir adamda jyns, ýaş, bilim, millet, nika ýagdaýy we ş.m. alamatlar jemlenip, adam ömrüniň dowamynda olar birnäçe gezek täzelenip durýar. Durmuş demograflardan birnäçe soraglara jogap bermekligi talap edýär, ýurtdaky demografiki ýagdaý, ol näme bilen baglansykly bolup durýar, olaryň gelejegi, gelejekde olaryň maşgala, ýaş, jyns, bilim ulgamy we ş.m. bu üýtgeşmeler ykdysadyýetiň we syýasatyň ösmegine nähili täsir eder we ş.m. Bu zerurlyk bolsa, demograflara hünär öwretmekligiň gerekligini ýüze çykardy. Bu ösüşiň başlangyç tapgyrlarynda 3 bölüm emele geldi:

- 1) ilatyň hasaby we onuň bilen baglansykly san görkezijileri işläp taýýarlamak – meselem, ilatyň statistikasi;
- 2) ilat önümçiligi;
- 3) ilat önümçiliginiň ösüşine täsir edip biljek syýasat.

Soňky wagtlarda demografiýanyň ösmegi, onuň bölümleriniň mundan beýläk böleklere bölünmegine getirdi. Demografiýanyň bölümleri kem-kemden biri-birine goşulyp, olar ilatyň statistikasyny ret edip, wakalary diňe bir hil tarapdan däl-de san tarapdan hem gurşap aldy.

Şeýlelik bilen şu aşakdakylar ýüze çykyldy:
taryhy demografiýa – ilatyň taryhynyň seljermesi;
matematiki demografiýa – ilatyň ösüşini, hereketini häsiýetlendirýän san görkezijiler;
ýazyp beýan etmek demografiýasy – ilat önümçiliginiň hereketi barada maglumat;
regional – giňişlikdäki ýa-da belli bir çäklerdäki garaýyşlar (sebitleriň demografiki aýratynlyklary we ş.m.);

etniki – meýilnamasyna millet, ene dili we ş.m. degişli bolan ilat ýazuwyna esaslanýan etnoslaryň önümçiligi;
 geografiki – ilatyň önümçiliginiň geografiki jähtleri;
 harby – dürli wagtlarda harby güýçleriň hataryna çagyrylyp biläýjek adamlaryň umumy möçberiniň hereketi;
 genetiki – öz mazmuny boýunça çylşyrymly bolup, şonuň üçin genetika, ylym hökmünde doly işlenip taýýarlanylmandyk, - bu ýerde adamyň organizmindäki nesil galyndylary (geni) seljerilmän, diňe aýratyn bir adam organizmindäki nesil galyndylary (gen) bagly bolman, olaryň umumylygy - genofond baglanşykly demografiki häsiýetler seljerilýär. Olardan bolsa, genetiki prosesler baradaky gymmatly genetiki maglumatlar gelip çykýar.
 medisina – ilatyň önümçiliginiň ýüze çykýan meseleleriniň medisina we demografiki jähtden seljerme geçirilmegi;
 ykdysady – ilat bilen ykdysady ösüşiň mehanizminiň özara baglanşygy; we beýlekiler.

Şeýlelikde demografiýa, ýurduň ilatynyň umumy taglymaty esasynda ösýän demografiki ylymlaryň ulgamyna öwrülýär. Demografiýanyň öwreniş usullary barada aýdylanda bolsa, şu aşakdakylar giňden ulanylýar:

- Demografiki seljerme;
- Demografiki tablisalar;
- Statistiki usullar;
- Matematiki usullar;
- Sosiologik usullar;
- Kartografiki usullar.

Demografiki seljerme - hereketleriň seljermesini we olaryň şekili taýýarlamaklygyň täsiri bilen ösüş ýa-da kemelme hereketlerini kesgitleýär.

Demografiki tablisa - elementar algebradan, oňat hasaplaýjy enjamlardan baş çykaryp, uly möçberdäki maglumatlary talap edýär.

Statistiki usullar – san görkezijileriň toplumynyň üsti bilen demografiki hadysalary öwrenmek (mysal üçin, ilat ýazuwy).

Matematiki usullar – üýtgemeleriň kömegi bilen demografiki hereketleri ölçemek.

Kartografiki usullar – geografiki kartalary öwrenmek we düzmek bilen gazanylýar.

Sosiologik usullar giňden ýaýrn usullaryň biri bolup onuň esasy basgançaklary indikilerden ybarat;

- 1) ylmy işleriň meýilnamasyny işläp taýýarlamak;
- 2) gurallaryň deslapky barlaglaryny geçirmek;
- 3) ilkinji maglumatlary ýygnamak we olary işläp taýýarlamak;
- 4) netijeleriň seljermesi we hasabatlary düzmek.

Ýokardaky agzalýan demografiki usullary demografiki özüni alyp barmagyň dürli ýollary baradaky ygtybarly maglumatlary almaklyga gönükdirlen.

Gözegçilik usuly – öwrenilýän wakalary gönüden – göni hasaba almak.

Resminamalary öwrenmek usuly – arhiwleriň, statistika, dürli görnüşli çaphana serişdeleriniň dürli görnüşleriniň maglumatlary.

Sorag geçirmek usuly – hereketleriň dürli jähtleri baradaky ylmylar boýunça adamlaryň subutnamalary we duýgulary hakynda maglumat almak we ş.m. (mysal üçin, ilat ýazuwy geçirilende ulanylýar);

Synag geçirmeklik usuly – köplenç tejribe we tebigy şertlerde.

Demografiki maglumatlar – demografiýanyň in bir wajyp meseleleriniň biri bolup durýar. Demografiki maglumatlaryň esasy maksady dürli görnüşli ilatly ýerleriň (şäher,oba) we sebitleriň, ýurduň ilatynyň ýaş we jyns düzümine şeýle hem olaryň gelejekki sanlaryna baha bermekden ybarat. Ýurduň durmuş-ykdysady, durmuş-

syýasy ösüşini ilat baradaky maglumatsyz kesgitlemek mümkin däl (mysal üçin, aýratyn demografiki wakalaryň maglumaty we ş.m.). Şeýle hem duýduryjy maglumatlar bar bolup olaryň esasy maksady, hereketiň ýa-da hereketsizligiň ol ýa-da beýleki bir keşbinden gelip çykýan jemgyýetiň demografiki wakalary bilen bir ýere jemlemekden ybarat bolup durýar. Ilat baradaky maglumat ýöredilmezden önümçiligiň we sarp edijiligiň, işsizligiň iş bilen üpjün edilmeginiň we ş.m. öňe gidişligi kesgitlenip bilinmez. Meselem, ýaşaaýyş jaýynyň gurluşygynyň maglumaty üçin maşgalanyň gurluşy we jay baradaky maglumat zerur bolup durýar.

Demografiki pikirleriň taryhy.

Ýokarda agzalan konsepsiýalaryň mukdar konsepsiýalary diýilip atlandyrylmagynyň sebäbi, ilatyň sany ösüşiň aýgytly faktory bolup durýar.

Öz ilaty – harby hökümdarlyklygyň çêşmesi bolup, keseki ilat basyp alyş döwründe – gullaryň çêşmesi bolupdyr. Giçki ilat esgerleriň we krepostnoýlaryň toparlaryny döretdi. Her bir gul ýa-da krepostnoý öz hojaýynyna beýle bir kän girdeji getirmeyärdi we şonuň üçin hökümdarlyk ediji synp olaryň sanynyň köpelmegine gyzyklanýardy. Mysal üçin, Orsýetde krepostnoý hukugy döwründe baýlygyň özi janlaryň sany bilen ölçelýärdi. Eýýäm Orta asyrlarda birnäçe döwletlerde kesgitli hünäri bolan adamlara döwletiň çäklerinden çykmaklygy gadagan edýän kanunlar hereket edýärdi. Ilaty köpeltmeklik üçin iki ýol mümkin: ölümi azaltmak we dogulyşy köpeltmek. Birinji ýoly ulanmaklyk üçin - durmuş we zähmet şertlerini gowulandyrmaklyk üçin çäreleri geçirmelidi, emma bu çäreleri geçirilse, onda hökümdarlaryň goşmaça önüminiň ýitmekligine howp edýärdi. Şu ýagdaýda ikinji ýol ýagny, dogulyşy köpeltmeklik galýardy. Hökümdarlar Allatagalanyň adyndan

halkyň köpelmegini we erleri ilatlaşdyrmagyny hem-de işlemekligini talap edýärdiler. Ilatyň köpçüliginde olar döwletiň baýlygynyň we güýjiniň çeşmesi hökmünde görüpdirlir. Ýurduň ilatynyň irki teoretikleri ilatyň köpelmeginiň giň ukyplylygyndan ugur alypdyrlar, ýöne epidemiýa, uruşlar, açlyk ýaly katastrofiki päsgelçilikler ilatyň köpelmeginiň saklaýjy faktorlary bolupdyr. Soň ýuwaş-ýuwaşdan saklaýjy faktorlar ykdysady mazmun bilen dolýar. Riçard Kantilýonyň, gijiräk fransuz demografy Moonyň işlerinde (“Fransiýanyň ilaty hakyndaky barlaglar we pikirler” 1778 ý.) biz köpelmekligiň zerurlygynyň üstünden ykdysady gyzyklanmannyň primatyny görýäris. “Kimde-kim ýer alyp bilmese, onda olar kimiň ýeri bar bolsa şolara işläp bermeli bolýarlar. Işçiler köp bolan wagty, olar pes hakyna işlemeklige mejbur bolýarlar. Köp bolmadyk hak bilen maşgala eklemeklik kyn bolýar; bu ýagdaý köpleri uzak wagtlaý öýlenmezlige we hyzmatda bolmaklyga gönükdirýär.” diýip Kantilýon ýazýar. Ýa-da şwed demografiýasynyň pioneri Wargentiniň “Nikalarda mukdary boýbirmenleş däl çagalaryň bolmagy – bu ykdysady şertleriň we syýasy gurluşyň tapawutlylyklaryna bagly bolup durýar.” diýip ýazýar.

XVIII asyryň ahırynda -XIX asyryň başlarynda senagat öwrülişigi senetçileriň we hünärmentleriň tozmagy bolup geçýär. Enjam senagaty çalt ösüp başlady, proletariat döräp başlady. Gapma-garşylyklar birden ýitileşdi. Işçileriň ilkinji, tebigy çykyşlary döräp başlady (Angliýada – “ludditleriň hereketi”). Agalyk edijiler pitneleri rehimsiz basyp ýatyrýardylar, ýöne olar ideologiki ýaraga ýiti mätäçdiler. Bu meseläni çözmekligi Tomas Robert Maltus öz üstüne aldy. Maltusyň okuwy köpçüligiň gedaýçylygyny tebigatyň kanunlary netijesinde ýeňip geçip bolmajaklygy suratlandyran burjuaziýanyň adaty teoriýasydyr. Maltusyň taglymaty adamzadyň absolýut ilatyň köpelmekligine tarap ösmegidir, ýagny ýaşamaklygyň serişdeleriniň ösmeginden köpelmeklik

öňe geçýär. Onuň ýaly çäksiz köpelmeklige uruşlar, keseller, gedaýçylyk böwet bolýar. Maltusyň pikiri boýunça, üçin nika gatnaşyklaryna giç girmek ýoly bilen dogulyşy çäklendirip olardan halas bolmaklyk mümkin. Maltus öz eserini “Ýurduň ilatynyň kanuny hakyndaky tejribe”. Ýaşamaklygyň üçin serişdeleriň haýal ösmegini Maltus ýeriň hasyllylygynyň peselmegi hakyndaky kanun bilen esaslandyrýar. Ilat näçe köp köpelse, şonça-da ýaşamaklyk üçin serişdeleriň ösüşi peselýär we şonça-da ýeri işläp bejerýän ilat galan beýleki ilat üçin öndürýän önümi azalýar. Maltus özüniň ilatyň köpelmegi hakyndaky kanununy wagtlaýyn, geçýän hadysa diýip hasap etmäýär. Ol özüniň “kanunynyň” adamzadyň ýaşan hem-de ýaşamagyny dowam edýän ähli döwürlerde we ähli mümkin bolan şertlerde hereket edýänligi barada ýazýar.

Şu ýagdaýda eger adama gurply maşgalada dogulmak miýesser etmese, “artyk adam” hiç kimden iýmit talap etmäge hiç hili hukugynyň ýoklugy barada adamzadyň tragediýasy düşnükli bolýar.... Beýik durmuş ýolunda onuň üçin orun yok – diýip Maltus aýdýar. Şonuň esasynda işsizlik, gedaýçylyk we ş.m. ýaly zatlar üçin jogapkärçiligi “aňsyz” köpelyänligi üçin işçileriň üstüne ýükleýär. Maltusyň okuwy çuňňur reaksiýon bolupdyr.

Şonlukda, ylmyň ösmekligi üçin çäksiz mümkinçilikler bar we ol ilatyň ösüşi ýaly beýle bir çalt ösmeýär. Geljekki ösüşiň görkezişi ýaly ilatyň ösüşi, jemgyýetçilik şertleriniň ösmegine we çalyşmagyna baglylykda käte, çalt käte bolsa, haýal gidýär (meselem, iki otuz ýyllyk arasynda ilatyň ösüş derejesiniň prosent derejede deňeşdirilişine garap geçeliň. 1850-1880 ýyllarda we 1880-1910 ýyllar aralygynda ABŞ-da 116 we 83, we Germaniýada – 27 we 45, Fransiýada bolsa, 5-4-e deň.). Bu ýerde ýüze çykan jedel, ýer şary 10 ýa-da 40 mlrd. sany adamy ekläp bilermi ýa-da yok diýen soraga jogap bermek bilen çözülmeyär. İşsizligiň, açlygyň we garyplygyň aradan aýrylmagy üçin zerur bolan ýollary gözlemeli. Maltusçylygyň

sosial meseleleriniň esasy şol döwrüň haykyky gapmargarşylyklaryndan ünsi sowmak bolupdyr.

Bu konsepsiýanyň tarapdarlary işsizligi we önümçiligiň ösüş depginleriniň haýallamagyny dogulyşyň peselmegi we ilatyň ýeterlik däl sanynyň netijesinde bolýar diýip suratlandyrjak bolup synanyşýarlar. Şol sebäpli bu konsepsiýa “çöwreligine maltuziançylyk” diýip atlandyrylýar. Bu konsepsiýa boýunça, ilatyň sany bazarlaryň göwrümini kesgitleýär. Şonuň üçin dogulyşyň peselmegi harytlara bolan islegi peseldýär we şol sebäpli adamlar işsiz galýarlar. Bu konsepsiýanyň käbir tarapdarlary eger-de dogulyş köpeläýse, idilliki suratyň bolajyk netijelerini suratlandyrýarlar. Mysal üçin, her bir çaga kolýaska gerek bolardy. Kolýaskalara bolan isleg metallara we beýleki materiallara bolan goşmaça isleg döredýär, ol bolsa magdan känine, kömre, transport hyzmatlaryna bolan islegi dörederdi we ş.m. Bu suratlandyrmada bir zat düşnükli däl: goşmaça kolýaskalar tölemeklik üçin goşmaça puly halk nireden alar. Bu suratlandyrmanyň ýönekeýligi ykdysadyýetiň kanunlaryny olaryň bilmeýänlikleri bilen düşündirilýär. Şeýlelik bilen, bu teoriýany esaslandyryjy Gertanyň taglymaty köpçüligiň horluklarynyň çeşmesini jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan görmän, eýsem-de demografik ýagdaýdan görýärler. Bu konsepsiýanyň çylşyrymly warianty dogulyşyň peselmegini aýratynda ilatyň ýaşy uly bölegine salgylanýar. Şeýlelikde, käbir fransuz, german we beýleki ykdysadyýetçiler 1929 ý. işsizligini şol wagt ýaşy uly bolan işçileriň köp bolanlygy bilen düşündirjek bolup synanyşypdyrlar. Ýöne işsizligiň ýokary derejede bolmaklygy ýene 30 ýylyň dowamunda dowam edipdir. Diňe harby önümçiliginiň çalt ýaýbaňlanmagy netijesinde Germaniýada ýagday üýtgäp başlapdyr.

Ilatyň ösüşiniň peselmegi ýa-da ýokarlanmagy netijesinde ret edilmegine bagly bolmajak, a eýsem peselişe we ýokarlanyşa çäýe uýgunlaşyp biljek şeýle bir taglymatyň zerur bolmagy

ilatyň optimum taglymatynyň döremegine getirdi. Şonuň nyşany astynda Jenewada 1927-nji ýylda I Halkara demografiki kongres geçdi. Bu teoriýa uly abraýa eýä boldy we häzirki döwürde hem onuň köp tarapdarlary bar. Imre Ferençi özüniň “Ilatyň optimumy” diýen işinde ilatyň optimumyny ylmyň we tehnikanyň bar bolan derejesinde ilatyň jan başyna iň köp girdejiniň bolmagyny üpjün edýän ilatyň sany diýip kesgitleýär. Bu teoriýanyň umumy görnüşi şeýleräk – belli bir çäklerе çenli ilatyň sanynyň ösüşi položitel waka bolýar, sebäbi adam diňe bir sarp ediji bolman, eýsem öndürijidir. Bu ýerde çäkleri kesgitlemek subýektiwdir, erkindir. Matematiki modelleri ulanyp, bu teoriýanyň tarapdarlary Adolf Landri, Sowi we beýlekiler ol ýa-da beýleki ýurdy artyk ilatlaşan ýa-da kem ilatlaşan diýip yglan edýärler. Mysal üçin, Aziýanyň we Afrikanyň käbir ýurtlaryndaky gedaýçylyk artyk ilatyň bolmagy netijesindedir (A. Sowi “Ilatyň umumy teoriýasy”). Fransiýa we beýleki ýewropa ýurtlary ýokardaky agzalanlardan tapawutlylykda kem ilatlaşan. Bu ýerde biz sereden öňki taglymatlarymyzdaky ýagdaýy tapýarys: demografiki faktor ykdysady ýagdaýy kesgitleýär. Sowiniň pikirine görä, ilatyň artyklaşmagyna tehnikanyň ösmegi (kapitalizm şertlerinde) itergi berýär. Maşynlar adamlaryň ýerini tutýar, tehniki progres wezipeleriň sanyny azaldýar – diýip ol ýazýar. Ilatyň köpelmegi bilen Sowi täze nesli terbiýelemek, olar üçin iş ýerlerini döretmeklik we ş.m. üçin zerur bolan demografiki maýagoýumlar (inwestisiýalar) diýip atlandyrylýan düşünjäni öňe sürýär. Çagany terbiýelemek we oňa bilim bermeklik üçin serişdeler gerek, bu mesele diňe bir aýratyn maşgalanyň öňünde däl-de, eýsem döwletiň öňünde hem durup biljek mesele. Şol sebäpli, Germaniýada işçi synpy kapitalistler däl-de, eýsem “geljekki nesil” ezýär, sebäbi işçi ömrüniň dowamynda öz sarp edýäninden köp gymmatlyklary öndürýär, tapawudy geljekki nesillere galýar diýen wagyz ýöräpdir.

Hil konsepsiýalary

Jemgyýetçilik ösüşiniň aýgtyly faktory adamyň sany diýip san konsepsiýalary ugur alsa, onda hil konsepsiýalar ilatyň hili diýip hasap edýärler. Şol bir wagtda olar we beýlekiler bir-birini köplenç doldurlýarlar.

“Jyns teoriýasynyň” esasy ýagdaýlary aşakdakylardan ybarat. Medeniýetiň dwigatelleri bolan “ýokary” jynslar hem-de medeni ösüşe hiç hili ukypsyz ýa-da örän az derejede ukyply bolan “aşaky” jynslar bar. Ýagny, progress we siwilizasiýa – bu “ýokary jynsy” döretmek. Saçyň görnüşi, teniň pigmentasiýasy, gözüň formasy we ş.m. ýaly morfologik alamatlaryň esasynda antrpologiýa adamlary jynsa bölýär. Şol bir ýagdaýda bu alamatlar ikinji derejeli bolup durýar, sebäbi adamyň wajyp alamatlaryny häsiýetlendirmeýär. Ýokary ösen beýni, dabanyň we eliň strukturasy, ganyň düzümi ýaly adamyň iň möhüm alamatlary adamlaryň ähli jynslaryna häsiýetlidir. Adamyň wajyp organynyň biri bolan – beýniniň düzüni boýunça edilen ahli barlaglarda jyns boýunça tapawudynyň barlygyny görkezmedi. Şonuň üçin ähli adam jynslarynda biz şol bir aňa, zehinlilige garaşmalydyrys. Morfologik alamatlar adamynyň adamynyň diňe daşky tarapyny görkezýär, jynslara degişlilik bolsa diňe üstünliklerdedir, özem bu zehinlilik nesilden-nesle geçýän häsiýet bolup durýar diýip rasistler aýdýarlar. Tebigy yzagalaklyk, intellektual taýdan ýetmezçilikli we medeni yzagalaklyk “reňkilere” mahsusdyr diýip bu teoriýa tassyklaýar.

Emma ösüşin häzirki zaman derejesi bu basnýalary ret edýär. “Ýokary” jynslar köplenç “aşaky” jynslaryň kämilleşdiren tehnologiýalarynyň önümlerinden ulanýandyklaryna biz diri şaýat bolup durýarys. Goý, geçmişde iň bir yzagalak halk bolaýsyn, ýöne olaryň doly derejede ösmegi üçin hiç hili araçäk ýökdur.

“Sosiologiýanyň organiki mekdebi” diýip atlandyrylýan mekdebi esaslandyryjy inlis filosofy Spenser bolupdyr. Onuň taglymaty tebigatyň kanuny we jemgyýetiň kanuny baradaky maglumata esaslanýar. Spenser we onuň taglymatyny dowam etdirijiler jemgyýete organizm hökmünde garap, onda biologiki organizmlerdäki ýaly onuň aýratyn organlarynyň arasyndaky funksiýalaryň bölünişigi ýaly, ýagny adamlaryň toparlarybyň arasynda hem bölünişik bar diýip seredýärler. Ähli jemgyýetçilik funksiýalary Spenser haýwan organizminiň funksiýalaryna meňzeşlikde düşündirjek bolup synanyşypdyr. Spenser boýunça ilatyň bir topary jemgyýetiň “beýnisi” bolup dolandyrýarlar, beýleki toparlar fiziki taýdan işleýärler we ş.m. Bu konsepsiýa bilen ilatyň köpelişi baradaky organiki teoriýa golaý arabaglanyşykda bolup, biz üçin häzirki wagtda aýratyn gyzyklanma döredýär. Spenser Maltusyň taglymatyna jedelli garapdyr. Spenseriň pikiri boýunça ilatyň artyklaşmagy diňe gysga wagtyň dowamynda bolmagy mümkindir. Ýaşamak üçin serişdeleriň ýetmezçiligi “ýaşamak üçin göreşe” çekýär, ýagny şol “göreş” ilatyň artyklaşmagyna garşy halas ediji serişde bolup çykyş edýär. Bu “göreşe” (ýagny “tebigy regulýatora”) emeli päsgelçilikler (mysal üçin, döwletiň sosial çäreleri – zähmetkeşleriň saglygyny goramak we ş.m.) päsgel bermeli dälidirler.

Ýokarda agzalan ugura hem ilatyň ösüşiniň biologik teoriýasy diýip atlandyrylýan ugur hem degişlidir. Ony amerikan demography we biology Pirl öňe sürdi.

Bu teorýanyň kanunlary rasizmiň kanunlaryna garşy bolup durýar. Bu teoriýa synplaryň we sosial toparlaryň öz ýagdaýlary boýunça dürli bolmaklygy baradaky fakty boýun alyp, olar bir-birinden ýeňip geçip bolmajak araçäkler bilen araçäkleşen däl diýip pikir edýärler. Tersine, bir toparlardan beýleki toparlara elmydama geçiş bolup durýar. Bu geçişler hem ilatyň mobilligini (çalasynlylygyny) döredýärler. Şol

ýagdaýda çagalar olaryň ene-atallarynyň bolan toparynda bolmandyrlar. Ýa-da nika – adamsy we aýaly dürli toparlara degişli bolupdyrlar. Öz netijeleriniň has-da ynandyryjy etmeklik üçin matematika ýüz tutýarys (mysal üçin, garyp adam köşeşip biler: sosial mobillik boýunça onuň 20-nji nesilinde onuň nesillerinde baý adamyň nesillerindäki ýaly ýokary toparda bolmaklyk mümkinçiligi bolar diýip hünärmenler hasaplapdyrlar.) Jemgyýetde her bir indiuidum jemgyýetçilik basgançagy boýunça ýokary galmaklyk höwesi bar, şoňa hem onuň energiýasy ýüz tutýar – diýip *Dýupon* tassyklaýar. Emma basgançaga galmaklyk üçin diňe bir yhlas etmän, eýsem köp zatdan boýun gaçyrmaly bolýar, hatda çagalardan hem. Şeýlelik bilen, çagalar we progres bir-biri bilen täzedan gapma-garşylykda bolýar. Nesiller bilen, ata-babalarymyzyň 20-nji nesliniň çagalary nähili ýagdaýda bolýar?

Maltuziançylyk we jynsparazçylyk sütünleýin horlugy we agressiýany döretmek üçin giňişleýin ulanylypdyr. Maltuziançylar üçin uruşlaryň amatlylygynyň sebäbi, ilat sanynyň ösmeginiň azalmagyndadyr. Britaniýalylaryň arasynda jynsparazçylygy, beýleki pes derejedäki jynslaryň üstünden dolandyrmak hökmünde ulanylypdyrlar. II-nji jahan urşunda hem şular ýaly jynsparazçylygy, faşist taglymatçylary ariýalylar jynsynyň beýikdigini yglan edipdirler. Soňky ýyllarda şulara meňzeş ideýalary amerikanlar hem alypdylar. U. Fostýň zähmedi – «Halas edişe ýol» diýen eseri ölümiň ýokary derejeliligi, siwilizasiýanyň goralmagynyň iň wajyp gorkezijileriniň biridir. Bärden hem urşuň öwürmegi ýuze çykýar. Bu zähmet bolsa, döwlet işçileri we hünärmenler tarapyndan “gymmatly zähmet” diýlip teklip edildi. Bu iş “dünýä ilatynyň ösmeginiň we rak keselinde kletkalaryň köpelmeginiň bir meňzeşligine getirýär”. XX-nji asyryň ortalaryna “sowuk uruş” syýasaty bilen baglaşykly başga häsiýetli garaýyşlar emele gelip başlaýar, G.Klark “Ilatyň

basyşy we parahatçylyk” diýen eserinde doly ýaragsyzlandyrmaklygy, ähli halkara jedellerini parahatçylykly çözmeklik üçin bütindünýä polisiýa we ýuridiki guramalaryny döretmekligi öňe sürýär.

Ýokarda aýdylan garaýyşlar reaksiýa we liberal-ynsanperwer maltuziançylygyna häsiýetlidir.

Bu garaýyşlaryň iň bir güýçli duşmany bolup marksistler çykyş edipdirler. Marksistler çaga dogulyşynyň sazlamaklygyna garşy bolman, çaga dogulyşyny çäklendirmeklik – ähli sosial problemalarynyň çözülişine esasy ýol diýen pikir bilen razylaşmandyrlar.

Soňky döwürde dünýäde maşgalanyň ortaça möçberi 3-4 adam, Merkezi Aziýada – 5-6 adam düzýär. Ýagny az çagaly bolmak sistemasy başlaýar. Çaga dogulyşynyň peselmeginiň sebäbi internasional bolup, industrial siwilizasiýa bilen baglanyşyklydyr.

Ilatyň sany, düzümi we ýerleşmegi.

Ilatyň sany üznüksiz üýtgeýär. Adamlar dogulýarlar, ölýärler, bir ýerden başga ýerlere göçýärler. Adamlaryň ýaşynyň üýtgemegi, olaryň biliminiň, işiniň, maşgala ýagdaýynyň üýtgemegi netijesinde ilatyň düzümi hem üýtgeýär. Ilaty öwrenmeklik üçin we onuň ösüşine gözegçilik etmek üçin kesgitli wagtdaky ýagdaýyny we onda bolup geýýän ütgüşmeleri bilmek zerur.

Ilaty ýazuwy – ýörite ylmy tarapdan guralan statistiki operasiýadyr. Onuň maksady ilatyň düzümi we sany baradaky maglumatlary almak.

Ýazuwy ilatyň ählisini öz içine alýar we şonuň üçin ähliumumy häsiýete eýedir. Ýazuw diňe bir ilatyň sanyny kesgitlemek bilen çäklenmän, eýsem onuň düzümi baradaky

maglumatlary almak maksadyny hem gözöňüne tutýar. Şonuň üçin şanlukda, meselem adamyň jynsy, ýaşı, bilimi bellänip geçilýär. Ikinji häsiýetli tarapy – ýazuwyň kesgitlenen maksatnamasynyň we onuň birliginiň bolmagydyr. Ilat ýazuwy atma-at geçirilýär. Ýazuwdaky ähli maglumatlar resminamalardan alynman, eýsem halkyň özüne ýüzlenip alynýar, şonda soralyň adamyň özi barada beren maglumatlary bellänýär. Bu zatlaryň hemmesi adam bilen şahsy gürründeşlik üstünden mümkindir. Bu maglumatlary ýörite öwredilen işgärler ýygnaýarlar. Olary sanawçylar (счётчики) diýip atlandyryýarlar.

Her bir ýurduň ilatynyň sany üznüksiz üýtgeýär. Bu üýtgeşmeler her wagtda bolup geçýärler we daňdandaky ilat dünki bolan ilat däl, aňsamdaky ilat daňdandaky ilat däl. Bir näçe million adamlary birden ýazmak praktiki taýdan mümkin däl. Ilat ýazuwy kesgitli bir wagtda ýazylyar. Şu wagtdan soň dogulanlar we şol wagtdan soň aradan çykanlar ýazuwda hasaplanmaýarlar. Ilat ýazuwy gysga wagtyň içinde bir näçe günleriň ýa-da hepdeleriň içinde geçirilýär.

Ilat ýazuwy ilat baradaky maglumatlaryň esasy çeşmesidir. Bu bolsa, bu çäre döwlet tarapyndan wajypdyr. Mysal üçin, ýaşajyş-jaý meselesi (wagtlaýyn ýa-da elmydama) kommunal gurluşygy meýilnamalaşdyrmaga mümkinçilik berýär, millet baradaky sorag şol döwletiň milli düzümini hem aňladýar.

Ilatyň şäher we oba ilatyna bölmek wajyp ähmiýeti bardyr. Kesgitli sandan az bolmadyk ýaşajylar bolan ilatly punkt şäher diýip hasaplanylýp bolar ýa-da kanuny taýdan şäherleriň sanyna goşulan ilatly punkt şäher diýip atlandyryp bolar. Oba hojalyk däl pudaklarynda işleýänleriň paýy ýaly alamatlar boýunça hem şäher diýip atlandyrylyp bolar.

Ilatyň köpelişinde, onuň zähmet resurslaryny öwrenmekde jyns we ýaş boýunça ilatyň düzümi jyns we

ýaşy boýunça ilatyň düzümi möhüm rol oýnaýar. Oglanlaryň gyzlara garaňda biraz köp dogulýan bolsa-da, ýaşy gitdigiçe olaryň sany deňleşýär. Munuň sebäbi, erkek adamlar ölüm derejesinde aýallardan öňe çykýarlar. Bu bolsa, mysal üçin, katastrofiki ýagdaýlar bilen bagly bolup durýarlar, mysal üçin uruş. Ýazuwlarda bu mesele ýyllar boýunça ýaşy soralyr.

Ýaş-jyns düzümi we onuň aýratynlyklaryny hasaba almak, mysal üçin, bize harby gulluga borçly adamlaryň düzümi barada maglumatlary berýär.

Etniki düzümi şol ýa beýleki döwletiň milli düzümi baradaky maglumatlary almaga mümkinçilik berýär. Ýazuw döwründe dini degişiligi bilen milli degişiligi garaşylýar. Milletliligiň esasy alamatlarynyň biri - dil.

Maşgala ilatyň fiziki we ruhy taýdan ösmegiň üpjün etmeli jemgyýetçilik institutydyr. Bu funksiýalaryň hötdesinden maşgaladan başga hiç bir sosial institut gelip bilmeýär. Maşgalanyň emele gelmeginiň esasy alamatlary:

1. Nika gatnaşyklary ýa-da agzalaryň arasyndaky ganybir garyndaşlyk.

2. Bir öýde ýaşamaklyk

3. Umumy maşgala büjetiniň bolmasy

Ähli jemgyýetlerde maşgala şu funksiýalary ýerine ýetirýär:

- ilatyň ösmegi. Beýle diýilende ilatyň fiziki taýdan ösmegine hem (çaga dogurmak), ruhy-ahlaky taýdan ösmegine hem düşünilýär.
- Hojalyk-durmuşy funksiýa. Muňa öý we hususy hojalygy dolandyrmak, maşgala agzalarynyň biri-birine we öz-özüne hyzmat etmesi, maşgala büjetiniň ýöredilmesi girýär.
- Jemgyýetçilik funksiýasy. Bu ýerde ene-atalaryň öz çagalarynyň ruhy-ahlaky, syýasy, estetiki terbiýesi üçin jogapkärdigi göz önünde tutulýar.
- Maşgala agzalarynyň biri-biri barada, aýratyn hem gojалан adamlar hakynda alada etmeleri, olaryň biri-birine ahlaky-

psihologiki goldaw bermeleri giň aragatnaşykda bolmalary, ýagny her bir zat barada biri-birini habardar edip durmagy.

- Işden boş wagtyň, aýratyn hem dynç alyş wagtynyň guramaçylygy we degerli ulanylmasy, ruhy gymmatlyklaryň ýerlikli sarp edilmesi, işjeň dynç alyşlaryň guralyşy.

Şu ýagdaýda maşgalanyň sosial funksiýalary onuň ýaşayşynyň ähli ugurlaryny – demografiki, durmuşy-ykdysady, terbiýeçilik, ruhy-emosional we ahlaky psihologiki ugurlaryny öz içine alýar.

Demografiýa we maşgala.

Maşgala ilatyň fiziki we ruhy taýdan ösmeginiň üpjün etmeli jemgyýetçilik institutydyr. Bu funksiýalaryň hötdesinden maşgaladan başga hiç bir sosial institut gelip bilmeýär. Maşgalanyň emele gelmeginiň esasy alamatlary:

2. Nika gatnaşyklary ýa-da agzalaryň arasyndaky ganybir garyndaşlyk.
3. Bir öýde ýaşamaklyk
4. Umumy maşgala büjetiniň bolmasy

Ähli jemgyýetlerde maşgala şu funksiýalary ýerine ýetirýär:

- ilatyň ösmegi. Beýle diýilende ilatyň fiziki taýdan ösmegine hem (çaga dogurmak), ruhy-ahlaky taýdan ösmegine hem düşünilýär.
- Hojalyk-durmuş funksiýa. Muňa öý we hususy hojalygy dolandyrmak, maşgala agzalarynyň biri-birine we öz-özüne hyzmat etmesi, maşgala büjetiniň ýöredilmesi girýär.
- Jemgyýetçilik funksiýasy. Bu ýerde ene-atalaryň öz çagalarynyň ruhy-ahlaky, syýasy, estetiki terbiýesi üçin jogapkärdigi göz önünde tutulýar.
- Maşgala agzalarynyň biri-biri barada, aýratyn hem gojалан adamlar hakynda alada etmeleri, olaryň biri-birine ahlaky-

psihologiki goldaw bermeleri giň aragatnaşykda bolmalary, ýagny her bir zat barada biri-birini habardar edip durmagy.

- Işden boş wagtyň, aýratyn hem dynç alyş wagtynyň guramaçylygy we degerli ulanylmasy, ruhy gymmatlyklaryň ýerlikli sarp edilmesi, işjeň dynç alyşlaryň guralyşy.

Şu ýagdaýda maşgalanyň sosial funksiýalary onuň ýaşayşynyň ähli ugurlaryny – demografiki, durmuşy-ykdysady, terbiýeçilik, ruhy-emosional we ahlaky psihologiki ugurlaryny öz içine alýar.

1991-nji ýyldan 2001-nji ýyla çenli aralykda Türkmenistanda 364 müň nika baglaşyldy.

Geň bolsa-da, sosiologiýa we syýasaty öwreniş ylymlaryndan edebiýatda häzire çenli maşgalanyň toparlar bölünişi ýok. Bir näçe ylmy-barlag işinde bu meseläniň bir ýa-da beýleki topary açylyp görkezilýär. Häzirki şertlerde maşgala şu görkezijiler boýunça häsiýetlendirilýär:

1. sosial-synpy alamat: işçiler, intelligentler maşgalasy.
  2. Ýaşayan ýeri boýunça: şäherli maşgala obaly maşgala.
  3. Milli alamat: bir milletden bolanlaryň maşgalasy, aýry milletden bolanlaryň maşgalasy.
  4. Dowamlylygy boýunça. Bu görnüşdäki maşgalalaryň özboluşlylygyna syn etmek has hem gyzyklydyr, çünki ol öz içinde hem birnäçe görnüşlere bölünýär:
- ýaş çatynjalaryň maşgalasy. Bu ýaňy dörän maşgala.
  - ýaş maşgala. Bu eýýäm ilkinji garaşylmadyk kynçylyklar bilen gabatlaşan, biri biriňe eglşik etmegiň, biri-biriň aladasyňy etmegiň, göwnüne degmezligiň zerurdygyna düşüňip başlan adamlaryň maşgalasy.
  - Çaga garaşýan adamlaryň maşgalasy. Är aýal biri birine has aladaçylyk, has ýokary jogapkärçilik bilen seredýärler.

- Maşgalanyň ortaça ýaşyndaky (3-10 ýyl) maşgala. Bu iň kyn we jogapkärli döwür. Bu döwürde gapma-garşylykar ýüze çykmağa başlaýar. Şu döwürdäki maşgalalarda nika bozmalaryň iň köp sanlysy gabat gelýär.
- Ýokary maşgala ýaşyndaky maşgalalar (10-20 ýyl bile ýaşanlar). Bu döwürde maşgala agzalarynyň bähbitleri doly gabat gelmelidir, çünki maşgalanyň agzybirliги we abadançylygy şuna baglydyr.
- Gartaşan adamlaryň maşgalasy. Beýle maşgalalar çagalary öý-işik bolan maşgalalardyr.

Maşgala agzalarynyň sany boýunça hem aýratyn topary belläp geçmek bolar:

- Çagasyz maşgala. Bu öýlenenlerinden on ýyl geçeninden soňra hem çagasy bolmadyk maşgalalar.
- Bir çagaly maşgalalar. Şeýle maşgalalarda adatça intellektual taýdan ösen, emma ahlaky-psihologiki taýdan we adamlar bilen aragatnaşykda kemçilikli adamlar ösüp ýetişýärler.
- Az çagaly (1-2 çagaly) maşgalalar. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, 2-nji çaganyň dogulmasy maşgalany 3 esse berkidýär diýip hasap edilýär (Türkmenistanda az çagaly maşgalalaryň sany diýen ýokary dälidir).
- Köp çagaly maşgalalar. Bu maşgalada 3 we has köp çaga bardyr. Türkmenistanyň şertlerinde şeýle maşgala adaty maşgala hasap edilýär (4-6 adamdan ybarat bolan maşgalalar-47%, 7-10 adamlyk maşgalalar 31%).
- Doly däl maşgala. Enesi ýa-da atasy ýok bolan maşgalalar (bu köplenç eje we çagalardan ybarat maşgaladyr). Beýle maşgala sosial taýdan iň pes netijeli maşgaladyr. Bu maşgalada çagalar jogapkärçiligi has ir duýýarlar, has ir özbaşdak bolýarlar, zähmet çekmäge ýaşlykdanbaşlaýarlar.
- Ýönekeý (ýa-da neklear, neklea – özen sözden) maşgala. Bu maşgala gaýynlaryndan we beýleki garyndaşlaryndan aýry ýaşaýan çagaly, ýa-da çagasyz maşgala. Bu maşgala

doly manyda özbaşdakdyr. Emma şeýle maşgalada är-aýalyň biri-birini äsgermezlik, göwniýetmezlik ýaly häsiýetler ýgy-ýgydan ýüze çykýar.

- Çylşyrymly maşgala. Bu maşgalada bir näçe nesliň wekili bilen ýaşaýar.
- Uly maşgala. 3 we ondan hem köp maşgala jübütlerinden ybaratdyr.

Maşgala durmuşynyň aýratyn şertleri boýunça şeýle görnüşleri agzap geçmek bolar:

- Talyplar maşgalasy. Ykdysady kynçylyklar we ş.m. bar bolsa-da, bu örän agzybir, işjeň maşgaladyr.
- Ýuridik taýdan resmilleşdirilen, hakykatda bolsa ýok maşgala. Munuň sebäbi uzak wagtyň aýrallyk we ş.m. bolup biler.

Gadymy Gresiýanyň lagendar kanunçysy Likury är-aýalyň biri-birinden, maşgalasyndan sowaşmasynyň önüni almak üçin, olaryň arasyndaky aragatnaşygy çäklendirmeli diýen pikiri öňe sürüpdir.

II.

Demografiki syýasat diýen düşünje çaga dogurmany kadalaşdyrmak, ähli jynsy-ýaş kategoriýalar barada alada etmek boýunça çäreleri göz önünde tutýar.

Häzirki zaman maşgalasy syýasy ideallaryň, dünýägaraýyşlaryň, adamynyň düşünjeleriniň kemala gelýän ýeri hökmünde çykyş edýär, maşgalada gymmatlyklar barada ilkinji düşünjeler, geljek baradaky meýiller emele gelýär.

Maşgalanyň ösmegi üçin döwlet şert döretmelidir diýilende döwletiň maşgala barada funksiýalaryny we borçlaryny kesgilemek örän möhümdir. Olar maşgalany goramakdan, maşgala durmuşyna ýerliksiz garyşmakdan goramakdan ybaratdyr.

● Ösüp gelýän ýaş nesil işçi güýjüniň üstüni ýetirmegini ýeke-täk çeşmesidir. Işgärleriň sany XX asyryň 60-njy ýyllaryň ortalarynda 30%, 70-nji ýyllarda 57%, 80-nji ýyllarda 90% ýaşlaryň hasabyna artdy.

● Maşgalany berkirmegini döwlet tarapyndan görülmeli in möhüm çäreleri çaga dogurmaga höweslendirjek çäreleridir, şu ýerde eneligi we çagalygy goramak boýunça çäreleriň örän möhümdigini belläp geçmelidir.

● Demografik syýasatynyň in möhüm ugurlarynyň biri hem ýaşlar, hususan-da talyplar baradaky meseledir. Ýaşlaryň durmuşdaky esasy meseleleri durmuşa badalga almak bilen-ýagny bilim almak, zähmet ýoluna başlamak, maşgala gurmak, käriňe ökdelemek we wezipe edinmek bilen baglydyr.

Demografiki syýasat takyk demografik ýagdaýa, sosial-ykdysady wezipelere we ýurduň mümkinçiliklerine görä işlenip düzülýär. Bu syýasat iki ugur boýunça alunup barylýp biliner:

● ilatyň sanynyň ösüşini çäklendirmek.

● ilatyň sanynyň ösüşini höweslendirmek.

Demografiki syýasat ykdysady, hukuk, durmuşy häsiýetli çäreleriň ulgamy bilen emele getirilýär we iki esasy parametrl – çaga dogrulyşyna we maşgala emele getirilişine işjeň täsir edip biler.

Gönüden-göni we gytaklaýyn täsir ediş çäreleri bardyr:

Gönüden-göni täsir ediş çäreleri: gönüden-göni hukuk taýdan gadagan etmeler, çäklendirmeler, kadalaşdyrmalar, maşgala gatnaşyklarynyň hukuk taýdan kadalaşdyrylmasy.

Gytaklaýyn täsir ediş çäreleri: maşgala gatnaşyklary çaga dogurmak we terbiýelemek üçin amatly ykdysady we sosial şertleri döretmek. Bu maşgala maselesine täsir etmäniň has ýumşak usuly.

Demografiki syýasat ynsanperwer häsiýetde bolmalydyr, çünki adamlaryň şahsy durmuşyna aralaşmak bilen baglydyr.

Çäklendirmek boýunça çäreler:

● maşgaladaky çagalaryň sanyny kanunçylyk taýdan kadalaşdyrmak – şol kadany bozanyň üçin jerime salmak. Meselem XX asyryň 30-njy ýyllarynda Hytaýda her maşgala 1 çaga. Hindistanda her maşgala iki çaga dogurmaga rugsat berilýärdi.

● nikalaşmaga rugsat berilýän in pes ýaşy ýokary galdyryan kanun kabul etmek.

● nikany bozmagy ýenilleşdirmek.

● iki çaganyň arasynda näçe ýyl bolmalydygyny kanun tarapyn bellemek. Bu meseläni maşgala döwlet bilen ylalaşyga gelýär.

● çaga dogurmagyň önüni alýan serişdeleri ulanmaga rugsat bermek we olary wagyz etmek.

● maşgala baradaky döwletiň bellän kadalaryny ýerine ýetirýän maşgalala dürli ýenillikler, wezipeler bermek bilen olary wagyz etmek, höweslendirmek, olara goldaw bermek. Şeýle maşgalalar nusgalyk, döwletiň bähbidini arýan maşgalalar hökmünde häsiýetlendirilýär.

Bularyň ählisi mejbury çärelerdir. Şeýle çäreleriň kömegi bilen 80-90-njy ýyllarda ilatyň ösüş tizligini 3 esse peseltmek başartdy. 2040-njy ýylda ilatyň sany 1,5 milliardlygynda saklamak başardar diýip hasap edilýär (häzir 1,2 mlrd.). Dünýäde ilatyň sany boýunça ikinji ýerdäki Hindistan has ýumşak ulgamy ulanyp, ilatyň köpeliş tizligini peseldip bilmedi, XXI asyrdaky Hytaýyň zyzndan ýeter, hatda geçer hem diýip pikir edilýär.

Goldaw çäreleri:

● Çaga doglanda berilýän kömek puly. Bu çäre diňe ýeterlik derejede baý ýurtlarda amala aşyrylyp biliner. Meselem, Fransiýada şeýle kömek maşgala büjetiniň ep-esli bölegini emele getirýär.

● Çagasy bolan enelere uzak wagtlaýyn tölegli we iş yerini saklamak bilen berilýän rugsat.

- Çagalar terbiýe beriş we sagaldyş edaralarynyň giň ulgamyny döretmek. Emma bu çäre bazar ykdysadyýetine geçilmesi bilen has gowşayar.
- Çagany ýeke özi ekleýän enä we onuň çagasyna goldaw bermek – aliment we baş.tölegler.
- Çaga dogurmanyň öňüni alýan serişdeleri ulanmaga we çaga düşürtmegi gadagan etmek, bu işi hukuk we dini taýdan päsgelçilik döretmek.

Ilatyň hereketi.

Öňden bäri hünärmenleriň ünsini sosial taraplar boýunça dogulyş derejesiniň uly tapawutlyklary ünsüni çekýardi. Bu ýerden hem “differensial köpeliş” terminy, ýagny köpelişiň tapawutlyklary ýüze çykýar. Ilatyň garyp gatlaklarynda dogulyş ýokary bolup, baýlarda bolsa pes bolýandygyny köp sanly gözegçilikler görkezdi. Şu ýerde köpelişiň we sosial-ykdysady faktorlaryň arasyndaky baglanyşyk ýüze çykýar. Logika taýdan seretseň, mysal üçin maşgalanyň girdeýjisi uly bolsa, şol maşgalada hem dogulyş derejesi beýik bolmaly (mysal üçin, ABŞ-niň baý fermerleriň maşgalalarynda köp çagalyk agalyk edýär).

Girdeýjileri ýokary derejede bolan maşgalalar, diýmek degişli sosial ýagdaýda bolup, öz çagasynyň bilim almaklygyna, dynç almaklygyna üpçün etmek ýykgyň edýärler. Bu ýerde miraslyk hakyndaky mesele hem ýüze çykýar. Ýagny, ol maşgaladaky çagalaryň sanyna görä bölünmelidir we ähli faktorlar az çagalylyga eltýär. Maşgaladaky ýokary girdeýji diýip, adamsynyň we aýalynyň girdeýjileri göz öňüne tutulýar, ýagny biz aýalyň işli bolmaklygy hem täsir edýär diýip netijä gelýäris.

- 1) aýal adam näçe köp ýyl işläň bolsa dogulyş şonça-da pesdir.
- 2) İşläň aýallaryň doguluşy hiç işlemedikleňkiden pesdir.

Häzirki wagtda zähmediň hiline we sanyna görä hak tölemek prinsipiniň hereketi we bilim almaklygynyň açyk mümkinçiligi girdeýjiniň we bilim derejesiniň özara ysnyşykly bolmaklygyny edýär. Şonuň bilen onuň almasy köpleriň arasynda çaga dogulyşdan wagtlaýyn el çekmeklik bilen baglydyr.

“Differensial ölüm” baradaky mesele A.Sowi (demografiki derňewleri boýunça fransuz Milli institutynyň direktory we BMÇ-niň ilat boýunça meseleleriň barlagynyň başlygy). Soň inlis alymy Stefanson gyzykly pikiri öňe sürýär: Ol pikiri boýunça bu mesele bilim we gigiýena taýdan saklanmak bilen baglydyr. Mysal hökmünde ABŞ-nyň “aklar” we “akdälleriň” arasyndaky tapawutlar öňe sürülipdirler. “Aklaryň” ömürleriň ortaça dowamlylygy bir näçe ýyllaryň dowamynda – 90,5, “akdälleriň” – 63.1ý.

1954-nji ýylda Rimda geçen demografiki kongresede “differensial ölüm” her wagtda döwrebap meseläniň biri hökmünde bolup, şol wagtyň häsiýetli taraplaryň biri hökmünde çykyş eder.

Ýokarda aýdylandan bilşimiz ýaly köpeliş, ölümniň wajyp faktory hökmünde sosial-ykdysady faktor çykyş edýär.

Türkmenistan boýunça çaga dogulyş dinamikasy köpeldi we 1991-2001 ýyllarda dogulan çagalaryň sany 1,2 mln. adama barabar boldy. Bu bolsa ilatyň durmuş taýdan goraglylygyna gönükdirilen syýasat we ykdysadyýet adamlara ertirki güne bolan ynamyny döretmäge ýardam berdi.

Emma bütin dünýä XXI asyryň başynda XX we ondan öň bolan asyrlara garaňda köpeliş prosesiniň peselmegini görýäris. Bu dinamikanyň peselmegi:

- 1) uly migrasion hereketleri, hatta obadan şähre göçmek bilen bagly;

- 2) şäherli ilatyň döremegi;
- 3) aýal adamynyň jemgyýet önümçiliginde üzüň-kesil işjeňligi;
- 4) bazar ykdysadyýete geçmek, bu adamdan has ýokary inisiatiwaly bolmaklygyny talap edýär, adamy haryt-pul suwaýlaşsyna çekmekligi;
- 5) köpelişe bolan stimulyň ýitmegi. Mysal üçin, öňki wagtlarda çaga ene-atasyna ýarowsyzlykda we garrylykda eklär diýip pikir bolan bolsa, indi durmuş tersine bolan zatlary görkezýär.

Ölümiň dinamikasyna ilki bilen medisina we umumy bilimleriniň barlygy we ilatyň umumy medeniýeti täsir edýär. Medisina taýdan seretseň, şu wagt infeksiýa keseller azalýar. Bir näçe million adamlary aradan çykaran käbir keseller (çuma, holera) indi ýok. Şonuň bilen birlikde ýürek-sosud düzümi tarapyndan bolan keseller ýitileşýärler. Bu bolsa adamynyň iş şertleri bilen bagly bolup durýarlar. Ölümiň dinamikasy ilatyň ömrüniň ortaça dowamlylygy bilen bagly. Geçen asyryda ABŞ-da iň ýokary görkezijiler bolupdyrlar. Orsýetde rewolýusiýadan öň bary-ýogy – 32ý., 1926-27 ýyllarda – 44ý., 1962-63 ýyllarda – 70ý., diňe XX asyryň ikinji ýarymynda ABŞ-nyň görkezijileri bilen deňleşýär.

Tebigy hereket we migrasiýa

Ilatyň migrasiýasy – bu adatça adamlaryň iş ýa-da ýaşayyş ýerleriniň üýtgemesi bilen bagly giňişlikde hereket etmesidir. Migrasiýa dünýädäki adam sanyna täsir etmeýär, emma aýry-aýry ýurtlaryň adam sanyna we adamlaryň dünýäniň sebitlerine ýaýraşsyna täsir edýär. Käbir ýagdaýda migrasiýa sebitlerde ýaşayşyň bolmasynyň we olary özleşdirmegiň esasy faktory bolup çykyş edýär. Şol sebäpli hem migrasiýa ilat sanynyň artmasynyň mehaniki görnüşi hökmünde, şeýle hem adamlaryň Ýer şaryna ýaýramasynyň faktory hökmünde garalýar.

Migrasiýa adalgasy bilen bir hatarda bu hadysany aňlatmak üçin adamlaryň hereketi “göçmesi”, “täzeden paýlanmasy” diýen ýaly adalgalar hem ulanylýar.

Migrasiýa şu alamatlar boýunça dürli toparlara bölünýärler:

● hereketiň ugry boýunça daşarky migrasiýa – ýurtlaryň arasyndaky we içerki migrasiýa – ýurduň içindäki migrasiýa.

Daşarky migrasiýa öz gezeginde iki topara bölünýär: **emmigrasiýa** – ýurduň daşyna gidilmesi we **immigrasiýa** – ýurduň daşyndan içine gelinmesi.

Migrasiýanyň sebäbi boýunça şu görnüşleri bolýar:

- meýletin migrasiýa – adatça, iş ýerleriniň ýa-da has gowy ýaşaýyş şertleriniň gözleginde edilýän migrasiýa.
- Mejbury migrasiýa – ilatyň belli bir kategoriýasyna degişli kemsidiji syýasat alynyp barylanda, harby gapmagarşylyklaryň netijesinde we ş.m. Mejbury göçmenleriň arasynda ýaşaýan ýerlerinde harby hereketler (uruş) dowam etmesi bilen baglylykda başga ýurda gaçyp atanlar aýratyn topary düzýärler.

Bir ýerden başga bir göçmeklik ynsanlara gadymy döwürlerden bäri mahsus zatdyr. Çarwa maldarçylyk zamanýnda migrasiýa olar üçin ýaşaýyşy saklap galmagyň esasy usuly bolupdyr. Oturymlylyga geçilen zamanýnda bolsa täze ýerleriň gözlegi täze-täze meýdanlaryň ýaşaýyş üçin özleşdirilmegine getirýär. Häzirki döwürde migrasiýanyň ugry ösüş derejesi has pesdäki döwletlerden ýaşaýyşyň şertleriniň has gowy ýurtlaryna tarapdyr. Içki migrasiýada bolsa hereket oba ýerlerinden şäherlere tarap.

Dünýä demografik prosesleriň barşy üçin daşarky migrasiýalaryň has möhüm ähmiýeti bardyr. Häzirki wagt ol ýylda 100-150 mln. adam hasaplanýar. Ondan 40% zähmet migrantlary, 15% bosgunlar, 20% mejbury göçmenler.

Migrantlar akymynyň döreýän ýerine migrantlaryň çykyş zolagy diýip at berilýär. Olaryň ýerleşýän ýerine ýaşamak üçin ýerleşiş zolagy diýilýär. Häzirki döwürde Aziýa we Afrika ýurtlary migrantlaryň in işjeň çykyş zolagy, ýaşamak üçin ýerleşiş zolagy bolsa, Demirgazyk Amerika, Günübatar Ýewropa, Awstraliýa we Orsýet hasap edilýär. Orsýet immigratlaryň sany boýunça dünýä ýurtlarynyň arasynda 5-nji orny eýeleýär. Adatça daşarky migrasiýada maşgalasyz ýaş ýigitleriň sany has köpdür. Obadan şähre göçýänleriň arasynda aýallaryň sany has köpdür. Mejbury göçmenleriň esasy bölegini maşgalaly adamlar düzýär.

Taryh, belli bir döwürlerde bolup geçen, häzirki zaman halklarynyň emele gelmeginde we olaryň dünýä ýüzüne ýaýramasynda uly rol oýnan göçe-göçlükler barada maglumatlary öz gatlarynda saklaýar.

Adamlaryň köpçülikleýin göçe-göçlüginiň bir näçe döwürleri bellidir:

- IV-VII asyrlar – “beýik göçe-göçlük” – çarwa halklarynyň, ýagny hunlaryň, alanlaryň, polowesleriň içerki Aziýadan günbatara, Ýewropada german “Warwar” taýpalarynyň Oderden Rim imperiýasynyň we onuň prowinsiýalarynyň häzirki Fransiýanyň, Angliýanyň, Demirgazyk Italiýanyň, ýagny bütün Ýewropanyň çäklerine göçe-göçlikleri.
- XV-XVII asyryň Beýik geografiki açyşlar zamanasy – Ýewropadan Afrika, Aziýa we Amerika ilkinji döwürde ýerli halky boýun egdirýän, bazarlary we çig mal çeşmeleri özleşdirýän kolonizatorlar hökmündäki migrasiýa. XVIII-XIX asyrlarda bu hereket has köpçülikleýin häsiýete eýe bolýar. Bu döwürde Ýewropany Angliýadan, Italiýadan, Ispaniýadan, Fransiýadan 50 mln. adam taşlap gitdi. Immigrasiýanyň esasy merkezi ilki bada Demirgazyk we Günüorta Amerika, soňra bolsa Awstraliýa we Täze Zelandiýa boldy. Gullaryň mejbury göçürilen getirilen

wagtlary hem seýrek bolmandyr. Meselem, Amerikanyň ýerlerinde pagta, mekgejöwen, kofe we beýleki ösümlikleri ösdürip ýetişdirmek üçin negrler göçürilip getirilipdir. Bir näçe ýüzýyllyklaryň dowamynda ilatyň ýaşlarynyň göçürilip çykarylması Afrikanyň ösüşiniň we ilatynyň artmasynyň haýallamasyna getirdi.

- XX asyryň başlary göçmenleriň täze tolkumynyň döremegine getirdi. Munuň sebäbi I we II jahan uruşlarynyň agyr netijeleridi. Diňe Ýewropadan 15 mln-dan artyk mejbury göçmenler başga döwlete göçdüler. Serhetleriň uruşdan soňky täzedən kesgitlenmesi netijesinde milletleri jemlemek maksady bilen millionlarça nemes, çeh, polýak, ukrainaly we beýlekiler bir döwletiň çäklerinden öz döwletlerine göçürildi. Ysraýyl döwleti döredileninden soňra bu döwlete 5 mln-dan artykmaç ýewreý bu döwlete göçdi.
- XX asyryň ortalarynda göçmenleriň hereket ugry üýtgedi. Ykdysady taýdan berkän ýewropa öz öňki koloniýalaryndan immigrantlary kabul etmäge başlady. Günübatar Ýewropa Türkiýänyň, arap we balkan Gündogar Ýewropa döwletlerinden göçmenleri kabul etmäge başlady. Demirgazyk Amerika Günüorta-gündogar Aziýaly we Latyn Amerikaly göçmenlere gaçybatalga berdi. XX asyryň 70-90-njy ýyllarynda uruş gidýän sebitlerden we açlyk höküm sürýän ýurtlary bolan Owganystandan, Eýrandan, Yrakdan bolan mejbury göçmenleriň we bosgunlaryň sany köpeldi. Häzirki wagtda kabul edýän ýurtlaryň sany has köpeldi. Göçmenler Hytaýa, Günüorta Koreýa, Saud Arabystanyna göçüp barýarlar. Soňky 10 ýylyň içinde Orsýet 4 mln.golaý adam kabul etdi. Şol bir wagtyň özünde Orsýetden Ysraýyla, Germaniýa, ABŞ 1 mln.töweregi adam – esasan zähmet we etnik göçmen göçdi.Bular esasan “akylyň göçmenligidi”. Şonuň bilen birlikde-de

häzirki zaman ösen döwletlerine peshünär derejeli işçi güýjüniň gelmesi ýerli ilat bilen zähmet hem durmuşy gapma-garşy durmalara getirip biler. Şol sebäpli hem kabul edýän ýurtlar göçmenleriň akymyny has berk sazlamaga çalyşýarlar.

Migrasiýa, umuman alanyňda ilatyň Ýer ýüzünde deň ýerleşmegine ýardam edýär, ýagny hereket ilat sany ýygý ýerlerden seýrek ýerlere tarapdyr. Şol bir wagtyň özünde-de olar ilatyň tebigy (adaty) köpelmesine-de täsir edýär. Meselem, göçmenligiň täsiri netijesinde ilatyň jynsy we ýaş düzümi üýtgeýär. Adatça maşgalasyz ýaşýigitler göçýärler. Göçmenlik edilýän ýurtda olaryň yzynda galanlaryň ortaça ýaşı we zenanlaryň sany has artýar. Göçmenleri kabul edýän ýurtda ilatyň ilatyň sanynda ýaş ýigitleriň sany artýar, dürli milletiň wekilleri köpeliýär, garyşyk nikalaryň sany artýar. Içerki göçmenlikde göçmenleriň esasysyny maşgalaly adamlar tutýar.

Alymlar immigrantlar üçin hem bir ýurtdan başga ýurda göçmek täze durmuş kadalaryna we döplerine uýgunlaşmagy talap edýänligi üçin psiho-emosional urgy boýýar. Göçmenleriň ilkinjileriniň arasyndaky keselleme we ölüm sany muňa şaýatdyr. Adatça göçmenleriň ikinji, ýagny kabul edýän ýurtda gaganlary ýaşayşyň täze şertlerine has gowy uýgunlaşýar. Ýuwaş-ýuwaşdan göçmenler kabul edýän ýurduň ilatynyň demografiki özüni alyp baryş häsiýetine uýgunlaşýar we maşgalanyň düzümi çagalaryň sany meselelerinde ýerli ilata meňzemäge başlaýarlar.

Migrantlaryň köp sanly göçüp gelmeleri kabul edýän tarapyň zähmet resurslarynyň öwezini meselesini öz-özünden çözüýär we ýurduň öz ilatynyň çaga dogruşynyň peselmegi bilen bagly meseleleriň ýitilgini gowşadýar. Bu ABŞ ýaly daşyndan gelýän işçi güýjine umyt edip çaga dogulyşyň peselmesine

demografik syýasat bilen täsir edilmeyän ýurtda has hem aýdyň görünýändir.

Ýokarda aýdylanlardan migrasiýanyň we tebigy hereketiň biri-biri bilen berk baglanyşyklydygy belli bolýar. Ilatyň tebigy köpeliş (ýa-da hereketi) – dogulyş, ölüm we ýaşayşyň uzaklygynyň netijesinde ynsan jemgyýetiniň üznüksiz üstüniň dolup durmasynyň prosesidir.

Dogulyşyň, ölümiň we ýaşayşyň dowamlygynyň özara gatnaşygy netijesinde ilatyň tebigy ýol bilen üstüniň dolmasynyň şu görnüşleri bellenýär:

- Giňeldilen köpeliş dogulyşlaryň sany ölüm sanyndan artyk bolanynda.
- Ýönekeý (adaty) köpeliş – dogulyşlaryň sany bilen ölüm sany deň bolanynda.
- Daraldylan köpeliş – dogulyşlaryň sany ölüm sanynda uz bolanynda.

Ýurtlaryň demografik taryhynda köpelişiň dürli režiminiň döwürleri gezekleşip gelýär. Ýönekeý we giňeldilen köpeliş režimleri artykmaçlyk edýär. Adamlar üçin oňyn durmuş şertleriň dörän wagtynda ilatyň çalt ösüş zamany – “demografik rewolýusyýa” wagty gelýär. Uzak wagtlyk köpçülikleýin açlyk, uruş ýaly ýaramaz şertlerde daralan köpeliş režiminiň – “demografik krizis” döwri bolup geçýär. Hatyň umumy sanynyň durnukly peselmesi onuň “depoplýasyýasy” hökmünde häsiýetlendirilýär. Köpeliş režimleriniň çalyşmasy adamlaryň “demografik özüni alyp baryşynyň” üýtgemesi, ýagny olaryň maşgala döretmek we onuň agzalarynyň sanyny kesgitlemek, nikany resmileşdirmek, aýrylyşmak meselelerini çözmek bilen baglydyr.

Zähmet resurslary.

Medeni durmuş ösüşinde ýaşlaryň orny olaryň aýratynlyklaryna görä kesgitlenýär. Ýaşlyk döwri bu adamynyň durmuş gözegçiligiň maşgala we kärhana institutlaryna

garanynda däl-de, häzirki zaman ruhy öndürijiligiň umumy ulgamyna has köp degişli bolýan döwründe. Durmuşy medeni nukda nazardan çagalyk şahsyýetiň maşgalada özbaşdak däl, alyp başyna gözekçilik edilýän we ony ugrukdyrylýan döwürdir. Ýetginjlik döwri awtoritetara garşy göreş, öz kimdigini aňmaçk başlaýan, şahsyýetiň maşgala gözegçiliginden sypyp, dünýä jemgyýete garyşmaga ymtylýan döwri. Bu maglumat kabul etmegiň iň ilkinji, iň uzak, iň parlak wagtydyr. Her bir maglumat teňnelik bilen kabul edilýär. Ýaşlygy geçmek bolsa bu maglumaty ýüzüp almagy aňladýar, bu döwürde referent toparlaryň täsir etmese başlanýar. Ýaşlar ylmy bilimlerini iň işjeň sarp edijilerine öwrülýär. Ýaş hünärmenler ýaşlaryň arasyndaky iň bir bilimli we ýokary hünärleri jemgyýet tarapyndan ýokary derejedäki ylmy-tehniki, sosial, ruhy gurşawda bolup geçýän prasesleri oňaýlylaşdyrmagy ugrukdyrylýan bölegidir.

Ýaşhünärmenler iň bir hereketli topardyr, ýokary okuw mekdebinden, ýagny ruhy önümçilik sferasyndan çykyp, maddy önümçilik sferasyna düşen ýaş hünärmen bu sferalaryň galtaşmasy, ylym bilen önümçiligiň ýakynlaşmasyna ýardam edýär.

Ýaş hünärmenleriniň önümçilige gelmesi bilen onda iň täze maglumatlaryň udelagramy artýar.

Şeýlelik bilen, ýaş hünärmenleriniň öňünde bir tarapdan ýörite önümçilik bilimlerini we başarnyklaryny ele almak, bar bolan tehniki we guramaçylyk düzümlerine uýgunlaşmak wezipesi, beýleki tarapdan bolsa, garşylyklaryň wezipe-şol düzümleri döwrebaplaşdyrmak, olaryň içinden könelişenlerini, häzirki ylmy-tehniki progressiň gelejegine ters gelyänlerini aýryp taşlamak wezipesi durýar.

Uýgunlaşmak - sosial subýektleriň gurşaw bilen gatnaşygyň özboluşly görnüşi bolup, onuň netijesinde şahsyýetiň sosial funksiýalaryny amala aşyrmak şertlerinde töwerek bilen öwrenişmesi bolup geçýär. Uýgunlaşmak diýip ýa-ha

şahsyýetiň syýasy, sosial talaplara passiw öwrenişmek prosesine, ýa-da şahsyýetiň we onuň syýasy hem aktiw sosial ýollaryny ýerine ýetirme şertleriniň biri-birini içjeň üýtgetmelerine aýdylýar. Şahsyýetiň syýasy ýa-da sosial gurşawuň talaplaryna passiw uýgunlaşmasynyň iň möhüm faktorlary streslerdir. Stresler şahsyýetiň sosial we syýasy ýagdaýlarynyň üýtgemesine negatiw reaksiýalardyr. Stresler bolup – ykdysady ýagdaýlar hem (işsizlik, bonkrotlyk), maşgala ýagdaýlary hem (nikany bozmak, ölüm we başg.), durmuşy (betbagtçylykly hadysalar), dürli syýasy hadysalar (ilatyň mitinglere çykmagy, syýasy lideriň abraýynyň gaçmasy)hyzmat edip biler. Indi bolsa şahsyýetiň esasy häsiýetlerini beýan edenimizden soň, onuň nähili ýagdaýda kemala gelýändigini görkezmek zerurdyr. Şahsyýetiň kemala geliş mehanizmi we prosesi sosiologiýada “sosiallaşmak” düşüňjesiniň esasynda düşündirilýär. Sosiallaşma – bu sosial özüňe baha berişini kemala geliş prosesidir. Sosiallaşma adamyny medeniýete, aragatnaşyga, okuwa, terbiýä ýakynlaşdyrýar. Sosiologiýada sosiallaşmagyň iki derejesi tapawutlandyrylýar:

1) ilkinji sosiallaşma derejesi- kiçi toparlarda şahsyýetara gatnaşyklar sferasynda

amala aşýar. Bu ýerde esasy ýol şahsyň ýakyn aragatnaşyk saklaýan adamlaryna

– ene-atasyna, dost-ýarlaryna, mugallymlaryna we başg.

2) uly sosial toparlaryň we institutlaryň derejesinde bolup geçýär. Bu ýerde

guramalara, resmi edaralara, mes.goşuna, döwlete we ş.m.degişlidir. Ilkinji

sosiallaşmanyň uniwersal häsiýeti bardyr, çünki ol şahsyň ýaşaýşynyň ähli

ugurlaryny diýen ýaly öz içine alýar.

Ikinji sosiallaşma dar çarçuwada hereket edýär. Her bir sosial institut öz wezipesini çözmäge çalyşýar.

Uruş we ilat.

Bütindünýä problemalaryň emele gelişiniň özboluşly taryhy bar. Ol problemalaryň käbir döwletler üçin hemmesi, käbirleri üçin diňe käbiri mahsus bolýar. Meselem: XX- asyryň 60-70-nji ýyllaryndan bäri köp döwletler üçin demografik problemalar häsiýetli. Ilatyň çalt köpelmegi esasan hem ösýän döwletler üçin häsiýetli bolsa, ilatyň garramagy, olaryň düzüminde ýaşlaryň (0-14 ýaş) azlyk etmegi ykdysady taýdan ösen döwletleri oýlanmaga mejbur edýär. Diýmek bu problema ösýän döwletler üçin has hem ýakymсыz, sebäbi olaryň ähli ilatynyň 30-45%-ini ýaşlar tutýar. Olar goşmaça serişdeler çykaryp, olary terbiýelemek, okatmak, medisina kömegi ýaly çykdaýjlara sezewar bolýarlar. Olaryň ilatynyň tebigy ösüş 2-3,5%-e barabar bolup, ilaty bir asyryň dowamynda 3-4 gezek artýar. Ilatyň çendenama artmagy goşmaça problemalary ýüze çykarýar. Olary ýaşaýyş jaý, azyk, eker ýaly ýer we ş.m. bilen döwlet üpjün etmeli bolýar.

Dünýäniň köp döwletleri üçin mahsus problemalaryň biri “Azyk” problemasy. Ýer togalagynyň her bir raýaty üçin onuň ýaşamagy we saglygyny saklamak üçin medisina tarapyndan bellenen azyk kadasy (normasy) bar. Muňa garamazdan ösýän döwletleriň köpüsinde adamlar iýmitiň az öndürilýänligi sebäpli doýa-garyn iýip bilmeýärler. Esasy meseleleriň biri çörek bolup durýar. Ol döwletlerde şeýle meseläniň emele gelmeginiň esasy sebäbi oba hojalykda, senagatda zähmet ökdürilijiligi pes. Ekerançylyga ýaramly az we başga-da köp sebäpleri bar. Azyk meselesini çözmek ösýän döwletler üçin esasy meseleleriň biri bolup durýar. Şu meselede Türkmenistanda uly üstünlikler gazanyldy. Däne meselesi çözüldi. Indi döwletiň önünde durýan meseleleriň biri Türkmenistanyň azyk howpsuzlygyny üpjün etmek. Ösen we ösýän döwletler üçin esasy problemalaryň biri ekologiki

mesele. Dünýäniň ösen döwletlerinde ykdysadyýetiň (senagatyň, oba hojalygyň, ulagyň) ösmegi bilen tebigatda uly zyýan ýetirilýär.

Atmosfera, litosfera, gidrosfera hapalanýar. Senagat we ulag zyňyndylary zerarly atmosferanyň ozon gatlagy ýukalýar. Ekologik problemalaryň ýitile'megi sebäpli dünýäniň ösen we ösýän ýurtlarynda keselçilik köpeliýär. Bu meseläniň onyň çözgüdini tapmak ekologlaryň we ykdysady geograflaryň wezipesi bolup durýar.

Uruş we parahatçylyk problemsy dünýäniň halklary içün esasy meseleleriň biridir. Ýer togologynda uruşsyz geçýän ýyl ýok diýsek ýalňyşdygymyz bolmasa gerek. Her ýyl diýen ýaly Ýer ýüzünde gyzgyn nokatlar emele geliýär. Dürli sebäplere görä uruş ody tutaşýar. Bu ýagdaý köplenç halatda ösýän döwletleriň çäginde bolup geçýär. Birleşen Milletleriň Guramasynyň tagallasy bilen bu dawaly meseleler köplenç halatda parahatçylykly çözüliýär. Şu meselede Bitarap döwletleriň tutýan ornuny ýatlap geçmek gerek. Meselem, Türkmenistan Owganystan boýunça birnäçe ylalaşdyryjy missiýalary ýerine ýetirdi.

Çig mallary we energiýany ulanmak problemsy. Dünýäniň döwletleri senagat, oba hojalyk kärhanalary üçin çig mallar doly üpjün däl. Köp döwletlerde senagat kärhanalary döretmek we ösdürmek üçin gazylyp alynýan baýlyklar ýeterlik däl. Köpüsinde energiýa öndürer ýaly gazma baýlyklar ýok. Şu meseleleri onyň çözmek üçin halkara hyzmatdaşlygyň peýdasy örän uly. Döwletlerde ylmyň, tehnikaýyň ýokarlanmagy sebäpli energiýa ýetmezçilik edýär. Energiýa ýetmezçiligini aradan aýyrmak üçin, ony köp öndürýän döwletlerden döwletara elektrik geçirijiler arkaly gerekli döwletlere eksport edip bolýar.

Durmuş problemalary dünýäniň köp döwletleri üçin häsiýetli. Ösýän döwletlerde her ýyl 17 mln. adam ýokançly (öýken, garahassa, diareýa) kesellerden ýogalýar. 130 mln.

çaga başlangyç, 275 mln. çaga orta mekdeplerde okamaýarlar. 800 mln. adam ýeterlik möçberde iýmit bilen üpjün däl. 500 mln. adam doýagarna iýmeýär. 1,3 mlrd adam garyplykda ýaşaýar.

Senagat taýdan ösen döwletlerde 30 mln. adam iş gözleýär. 100 mln-dan gowrak adam garyplykda ýaşaýar. Olardan 5 mln. adamyň jaýy ýok.

Başga-da agyz suwy, çölleşmek, tokaýlaryň meýdanynyň azalmagy, topragyň üstki gatlagynyň ýuwulmagy, tozadylmagy, klimatyň ýylamagy, atmosferada kömürturşy gazyň köpelmegi ýaly problemalar dünýäniň köp döwletlerine mahsus.

II.

Dünýäniň ykdysadyýetiniň ösüşi boýunça döwletleriň arasynda birnäçe özboluşly aýratynlyklar bar. Dünýäniň döwletlerinde ykdysadyýetiň ösüşi tehnikanyň ulanylmagy bilen baglanyşykly. 1760-njy ýyldan başlap Angliýada ilkinji gezek el zähmedi maşynlaryň güýji bilen çalşyrylyp başlanýar. Senagatyň ösüşinde uly öňe gidişlige: tehnikä ösüş, kolonial ýerleriň bolmagy, tebigy baýlyklar, iri içki we Ýewropa bazarlary, erkin we ýeterlik düşüňjeli işçi güýjüniň bolmagy, ýeterlik maýa goýumlary, oňaly ykdysady-geografiki ýerleşşi ýaly şertler täsir etdi.

Senagatda uly ösüş Fransiýada XIX asyryň ortalarynda, Germaniýada – XX asyryň soňky on ýyllygynda emele geldi. Ýewropanyň daşynda senagatda uly ösüşler ABŞ-da we Ýaponiýada XX asyryň başyna çenli döräpdi. Angliýadaky kanunlar tehnikä ösüşiň (döredilen maşynlaryň, tehnologiýa ulgamlaryň) çyzyglaryny we ýazgylaryny döwleti daşynda çykarmaklygy gadagan edýärdi. XVIII asyryň ahlynda iňlis işçisi – dokmaçy A.S.Sleýter Amerika göçüp barýar. Dokma fabrikiň tehnologiýa ulgamynyň çyzygysyny ýatdan çyzyp, 1790-njy ýylda ABŞ-da ilkinji dokma fabriki işe girizilýär. Soňra

A.S.Steylere “amerikan senagatynyň kakasy” diýen at berýärler. Şeýlelikde, ABŞ-da senagat kärhanalary çalt depginler bilen ösüp başlaýar. 1870-nji ýyllarda ABŞ senagat önümlerini öndürmekde dünýäde Angliýadan soň ikinji ýere geçýär. Önümçiliginde ylmyň we tehnikanyň gazanan üstünliklerini çalt ornaşdyrmak, ulaglar ulgamyna (esasan hem demir we gara ýollara) köp üns berýärler. Şeýlelikde, Angliýada senagat kärhanalaryndaky tehnika we tilsimatlar (tehnologiýa) has könelip başlaýar. ABŞ-da bolsa tersine, tehnikanyň iň täze gazanan üstünliklerini durmuşa ornaşdyryp, demokratik esaslarda bazar ykdysadyýetine geçmek bilen önümçiligini ösdürip başlaýar. Şeýle ülne (model) amerikan ülni diýilýär. 1870-nji ýyla çenli Angliýany dünýä fabrikanty we söwdagäri (dünýäniň daşky söwdasynyň üçden biri Angliýa degişlidi), dünýäniň ýük gatnadyjysy (oňa dünýäniň söwda flotynyň ýarysy degişlidi), bankiri diýýärdiler. Şol wagtlar dünýä boýunça gazylyp alynýan daş kömrüň we galaýynyň iki bölegi, demir, mis, gurşun magdanyň ýarysy Angliýa degişli bolupdyr. Şu öňde baryjylyk täze önümçiligi ornaşdymazlyk, tehnikany, tehnologiýany wagtynda çalyşmazlyk Angliýa ýaramaz täsir edipdir. Ol gowy harytlar öndürsede, dünýä bazarynda agdaklyk etse-de, onuň özüne düşýän gymmaty has ýokary bolupdyr.

Tablisa 1

Dünýäniň senagat önümçiliginde ykdysady taýdan ösen
döwletleriň orny (%)¹

Döwletler	1820 ýyl	1840 ýyl	1860 ýyl	1880 ýyl	1900 ýyl
ABŞ	10	11	17	28	31
Angliýa	50	45	36	28	18
Germaniýa	-	12	16	13	16
Fransiýa	-	-	4	9	7

Russiýa	-	-	-	3	4
Ýaponiýa	-	-	-	-	4

1.Кузнецов А.П. «География. Население и хозяйство мира». М., Дрофа,1999,с.57.

Tablisa 2

1900-njy ýylda mineral çig mallary gazyp almakda
dünýäniň sebitleriniň tutýan orny (%)¹

Gazma baýlyklar	Ýewropa	D.G. Amerika	Aziý a	G.O. Ame rika	Afri ka	Awstra liýa we Umma nlyk
Nebit		88				
Demir magdany	67	32				
Marganes magdany	36		33	25		
Boksit	73	27				
Fasforit	49	37			12	
Mis magdany	17	63	11			
Gurşun magdany	46	43				10

1.Кузнецов А.П. «География. Население и хозяйство мира». М., Дрофа,1999,с.57.

Ýewropanyň beýleki döwletlerinde (Germaniýa, Fransiýa, Russiýa) we ABŞ-da, soňra Ýaponiýada magdan gazyp alyjy we işläp beriji senagat kärhanalary döwrebap tehniki serişdeler bilen üpjün edilenligi we önümiň özüne düşýän gymmatynyň Angliýa seredeňde pesligi bilen tapawutlanypdyr. Şeýlelikde, senagat önümlerini öndürmekde ABŞ, Germaniýa, Fransiýa,

Russiýa, Ýaponiýa janlanyp ugrapdyrlar (tabl. 1). Tablisadan görnüşi ýaly, 1820-nji ýylda Angliýa dünýäniň senagat önüminiň ýarysyny beren bolsa, 1900-njy ýylda 18% degişli bolupdyr. XX asyryň başynda daş kömür, nebit, mis magdanyny gazyp almakda ABŞ öňe geçiripdir (tabl. 2).

XIX asyryň aýagynda – XX asyryň başynda dünýäniň senagatynda täze industrial önümçilik eýýamy başlaýar. Ýagny, ylmy – tehniki ösüşiň gazanan üstünlikleri: elektroenergetika, maşyn gurluşygy we himiýa senagat pudaklary döreýärler. 1870-nji ýylda entek elektroenergetika ýokdy. 1900-njy ýylda dünýäde öndürilýän elektroenergiýanyň möçberi 3 mln kWt-a ýetdi. Bu häzirki Russiýadaky Saýan – Susen elektrik stansiýasynyň ýarpy güýjine deň diýiligidir. Germaniýada (Nekkar derýasynda), Dg Amerikada (Niagara derýasynda) suw elektrik stansiýalary guruldy. Elektroenergetika bilen baglanyşykly dinamo-maşyn, generator, elektromotor, transformator, elektrik çyrasy ýaly täze açyşlar durmuşa ornaşdyryldy. Içinden ýanýan dwigateliň, dizel dwigateliň oýlanyp tapylmagy we önümçilikde uly öwrülüşiğe getirdi. Netijede, suwuk ýangyja bolan isleg artyp, nebitiň gazylp alnyşy 1870-nji ýylda – 0,8 mln. T, 1900-njy ýylda – 20 mln. T, 1913-nji ýylda – 54 mln. T ýetdi. Nebitiň köp öndürilmegi awtomobil we awiasiýa senagat pudaklarynyň döremegine getirdi.

Birinji we ikinji jahan uruşlarynyň öňisyrasynda harby tehnika we tehnologiýa ösüp, täze görnüşli ýaraglar, hem-de atom, ýadro ýaraglary döredi. Birinji jahan uruşyndan soň dünýä ykdysadyýetinde täze Sowet (ýa-da SSSR) ülni peýda boldy. Ol özüniň ykdysadyýetinde ýurdy elektrofikasiýalaşdyrmakdan, gara we reňkli metallurgiýany, maşyn gurluşygy, himiýa senagatyny, harby tehnikany we tehnologiýany ösdürmek bilen täze sosialistik jemgyýeti gurmaklyga girişdi. Ähli önümçilik serişdelerini döwlet eýeçiliginde saklady. 1950-60-njy ýyllara çenli onuň senagaty,

oba hojalygy ösdi. Soňra önümçilige täze tehnika we tilsimatkar ornaşdyrylman, döwletiň öz içi üçin önümler öndürildi. Öndürilýän önümiň hili pes, dünýä bazarlarynda bäsdeşlige çydap bilmeýärdi. Şeýlelik bilen, SSSR syýasy we ykdysady taýdan çagşap, 1991-nji ýylyň aýagynda dargady. Birnäçe özbaşdak döwletler emele geldi. Emma häzir Hytaýda we käbir döwlerde sosialistik önümçilik dowam edýär. Hytaý 1970-80-nji ýyllarda medeni rewolýusiýa geçirip, senagat kärhanalarynda täze tehnika we tilsimatlary ornaşdyryp, bazar ykdysadyýetini Kabul edip, özboluşly Hytaý ülni boýunça hojalygyna ösdürýär. Öz ykdysadyýetinde aýyk gapylar syýasatyny amala aşyrdy. Daşary ýurt kompaniýalaryň kömek bermegi bilen önümçilik kärhanalarynyň durkuny täzeledi, köpüsini täzedan gurdy. Şeýlelikde, gysga wagtyň içinde öz halkyny iýmit we senagat harytlary bilen üpjün etmegi başardy. Daşary ýurtlara köp möçberde senagat we oba hojalyk önümlerini çykarýar.

Dünýäniň ykdysadyýetinde Gündogar Aziýa, ýa-da Ýapon ülni (modeli) öz ornuny tapýar. Ýaponiýa ikinji urşunda ýeňlinden soňra öz ykdysadyýetini üznüksiz ösdürmeklige girişdi. Daşary ýurt maýadarlarynyň kömegi bilen täze tehnika we önümçiligiň tilsimatlaryny (tehnologiýasyny) tiz wagtyň içinde çalyşmagy başardy Ýaraglanyşyga üns bermedi.

Ýaponiýanyň we onuň yzyna eýeriji döwletleriň ykdysadyýetiniň ösüşi 4 sany ýörelgä:

1. Zerur çäreleri çözmek üçin gönükdirmek;
2. Döwlete uly girdeýji we beýleki döwletlere karz pul bermek maksady bilen hojalykda dünýä bazaryna çykarar ýaly önümleri öndürmeklige ýola goýmak;
3. Daşary ýurt maýa goýumlaryny ylmy-tehniki ösüşe gönükdirmek
4. Önümçilik kärhanalarda dünýä bazaryna dalas (konkurensiýa çydamly) edip bilýän önümi öndürmek,

onuň hilini elmydama gowulandyryan iri, milli monopoliýalary döretmek.

Bu görkezilen ýörelgeler Gündogar Aziýa döwletleriniň (ýa-da Ýaponiýanyň) ýörelgeleri bolman, dünýäniň köp döwletleriniň ykdysadyýeti üçin häsiýetlidir. Gündogar Aziýa (ýa-da Ýapon) ülni halklaryň zähmet söýerligi, ulyny sylamak, kiçä hormat goýmak, iş berijiniň ullakan hormatdan, sylagdan peýdalanyşy, berk düzgün-tertibe boýun bolmak, işgärleriň iş ýerine bolan söýgüsi we başga-da dini-psihologiki aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar. İşgärler özüniň medeniýetliligi, sowatlylygy, kārini söýýānligi, hemişe özüniň ussatlygyny artdyryanlygy, işçi güýjiniň arzanlygy bilen meşhurdyr. Şu artykmaçlyklary boýunça Ýapon, Singapur, Gonkong işçileri Gb Ýewropa we Amerika işçilerinden tapawutlanýarlar. 1981-85-nji ýyllarda Ýaponiýada Gb Ýewropa garaňda, alymlaryň köplügi, Taýwan we Go Koreýa Ýewropa ýurtlaryna garaňda, talyplarynyň köplügi bilen tapawutlanýardy. Go Koreýa – Fransiýa, Italiýa, Belgiýa döwletlerini bilelikde alanyňda-da şolardan köp inžiner taýýarlaýar.

Nebit çykarýan we daşary bazarlara ugradýan döwletleriň ykdysady ösüş ülni Go-Gb Aziýa (Persiýa aýlagy kenary) döwletlere

mahsus. Saud Arabystany, Kuweýt, Birleşen Arap Emiratlary, Oman, Katar döwletler nibiti gazyp almak, ony çuňňur işlemek, himiki serişdeleri öndürýān nebit-himiýa senagat pudaklaryny, tebigy gazyň hasabyna ýylylyk elektrostansiýalary gurup, energiýany köp talap edýān metallurgiýa zawodlary gurmak, maddy dāl önümçilik pudaklary (ilata durmuş hyzmaty, maliýe, bank, bilim ulgamyny) ösdürmek bilen meşgullanýar. Bu döwletleriň ilatynyň ýaşayyş durmuş derejesi köp döwletler bilen deňeşdireňde has ýokary.

Ykdysadyýetini, medeniýetini ösdürmekde Go-Gb Aziýada Türkiýe we Eýran hem tapawutlanýar. Türkiýe ülni (modeli)

ýokary hilli, sowatly, tertip-düzgünli, arzan işçi güýji, amatly ykdysady-geografiki ýerleşşi, daşary ýurt maýalaryny önümçilige ornaşdyrýsý, çäýe daşary ykdysady-syýasy gatnaşyklary, jemgyýetçilik durmuşynyň demokratiýasy, yslam dininiň baýlyklaryny saklaýyşy, yslam dinine wepalylygy, yzygider bazar ykdysadyýetine geçmek we dünýewi döwlet gurýanlygy bilen beýlekilerden tapawutlanýar.

Eýran döwletiniň ykdysady ülniniň esasy tebigy baýlyklaryny (şol sanda nebiti) tygşytly ulanylýanlygy, öndüriji güýçleriniň döwlet eýeçiliginde saklanmagy, merkezleşdirip dolandyrylýan ykdysadyýetiniň bolmagy, yslam medeniýetiniň saklanmagy tutýar.

Afrika we Latyn Amerikasy, Ýewropa döwletleriniň özboluşly ösüş aýratynlyklary bar.

Demografiýanyň esasy usullary.

Demografiki çaklama – ilatyň geljekdäki düzüminiň we sanynyň, şeýle hem köpelmeginiň ylmy taýdan esaslandyrylan çaklamasydyr.

Yzygiderli demografiki çaklamalary hasaplap çykarmaklyk ýurduň ykdysady we sosial ösüşiniň gelejegini kesgitlemek üçin, esasan hem saglygy guraýyşda, magaryfda, ýaşayyş jaý gurluşygynda pensiýa üpjünçiliginde, täze işçi ýerlerini döretmekde gelejegi kesgitlemek üçin taýýarlanýan döwletiň esasy resminamalaryň hasabyna girýär.

Bu çaklamalar şeýle hem çaga dogurmak ýa-da ony çäklendirmek, maşgala gurmak, çagalara we garrylara kömek bermek boýunça demografiki syýasaty işläp düzmek üçin hem zerurdyr. Demografiki çaklamalaryň aşakdaky görnüşleri bardyr:

- Çaklama möhleti boýunça – uzak wagtlaýyn (25 ýyldan köp wagtlyk), orta uzak möhletli (10-20 ýyllyk), gysga wagtlaýyn (10 ýyla çenli);

● Öz içine alýan ýeri boýunça – global (bütün dünýä ýa-da onuň irisebitleri üçin), milli (aýry-aýry ýurtlar üçin) we ýerli (ýurduň içindäki kiçi çäkler üçin);

● Çaklamanyň maksatlary boýunça – umumy (ilatyň ählisini öz içine alýan we jemgyýetçilik meselelerini çözmäge gönükdirilen) we ýörite – haýsydyr bir görkeziji boýunça saýlanyp alynan ilat topary, meselem, mekdebe çenli ýaşly çagalar, işe ukyplylar, pensionerler ilatyň ösüşiniň aýratyn möhüm meselelerini çözmek üçin ulanylýan çaklamalar.

Demografiki çaklamalar işlenip düzülende 2 esasy usuly garaýyşdan ugur alynýar. Olar statistik-analitik we seljeriş – baha beriş usullarydyr. Statistik-analitik çemeleşiş statistiki we matematiki analiz esaslanýar. Seljeriş-baha beriş çemeleşiş sosial-ykdysady ýagdaý üýtgände çak edilýän döwürde adamlaryň demografiki taýdan özüni alyp baryşynda we ilatyň artmasynda bolup biljek çaklamany işläp düzmäge esaslanýar. Bu çaklamany taýýarlamak üçin demograf-hünärmenleriň sosiologlaryň seljeriş bahalary ulanylýar. Bu hünärmenler ýurtlaryň we sebitleriň ösüşiniň barşynda ilatyň artmasynda bolup biljek üýtgeşmelerini önünden görmegi başarmalydyr. Şeýle baha bermek üçin ösüşiň garaşylýan döwrüni eýýäm geçen we sosial-ykdysady we etnodemografiki taryhy boýunça meňzeş ýurtlaryň tejribesi bilen deňeşdirmek we meňzeşliklerini tapmak usulyny ulanylýar. Bu usul giň möçberdäki uzak wagtlaýyn çaklama taýýarlananda ulanylýar.

Ýer şarynyň ilata 6mlrd. adamdan geçdi we artmasyny dowam etdirýär. BMG-niň maglumatlary boýunça ösüşiniň ýokary depgini ýylda 2% XX asyryň 60-njy ýyllary gazanyldy, emma asyryň ahyryna 1,3% çenli peseldi. Çak edilişine görä, ol peselmegini dowam eder we XXI asyryň ortalaryna 0,34%-den artyk bolmaz. Şu asyryň aýagynda ösüşiň peselmegine Ýeriň ilatynyň 12-13mlrd. adamda durnuklylaşmasyna garaşylýar. Ýer şarynyň ilaty ösýän ýurtlaryň hasabyna öser, şol sanda Aziýada

60% ýakyn bolar. Ösüşde I orun - Aziýa, II orun – Afrika degişli bolar. XXI asyryň ortalaryna zenan başyna düşýän çaganyň sany kritik san bolan 2,1-den pese düşüp biler. Gelejekde ilatyň ölüm sanynyň belli bir derejede durnuklaşmasy, ýaşaýşyň dowamlylygynyň ösüp 2050-nji ýylda 75 ýaşa ýetmegine garaşylýar.

Syýasy- demografiki usullary.

Demografiýada statistik usullaryň ulanylýan ugurlary örän giňdir. Ilkinji maglumatlary toplamak we olara baha bermek islendik statistik gözegçiligiň I topgyrydyr. Demografiki maglumatlaryň iň möhüm çeşmesi – ýörite taýýarlanan taslama boýunça geçirilýän, ýurduň her bir ýaşajysy barada maglumat berýän ilat ýazuwydyr. Statistik gözegçiligiň netijesinde alynýan san bilen belgilenen maglumatlaryň köplügi degişli analiziň we işlemek usulynyň zerurlygyny ýüze çykarýar. Munuň üçin wagtyň haýsydyr bir müddetine ýa-da wagt bölegine degişli statistik görkezijileriň belli bir alamatlar boýunça tertibe salynan hatarlary düzýär.

Demografiýada şeýle hatarlaryň üçisi bardyr:

1. Käbir alamatlar (jyns we ýaş, iş, bilim) boýunça ilatyň özüni paýlamak.
  2. Ilat toplulyklaryny (maşgala, pensiýa we zähmete ukyply, ýaş boýunça) paýlamak.
  3. Demografiki ýagdaýy (aýry-aýry ýaş boýunça çaga dogurmalaryň sany) boýunça paýlamak.
- Kartografiýa usullary – bu ilatyň ýagdaýyna akyl ýetirmegiň möhüm usullarydyr. Olaryň özboluşlyklary: ilatyň giňişlikde ýaýraýşyny we onuň artmagyny öwrenmekden ybarat bolup, ol geografiki kartalaryny düzmekden we öwrenmekden ybaratdyr. Ilaty kartolaşdyrmagyň ähli köp dürlüligi 4 esasy ugry şulardyr:

- Hususan geografiki usul – ilatyň ýerleşiş we ýaşajys kartalary.

- Demografiki – ilatyň ýagdaýy we artyşy (onuň jyns düzümi, ýaş aýratynlyklar boýunça düzümi, maşgala ýagdaý görkezijileri, tebigy hereketi, göçmenlik).
- Etnolik (milli düzümi, ýaşaaýyş, maddy we ruhy medeniýet elementler).
- Sosial-ykdysady (ilatyň sosial düzümi, işleýänligi, ilatyň ýaşaaýyş derejesi)

Ilaty kartografiki usul bilen görkezmegiň esasy usullary şulardyr:

1) Lokallaşdyрма nyşanjyklary usuly. Onuň düýp özeni ilaty we ilatly nokatlary olaryň ýerleşýän takyk ýerlerinde (nokatlarynda) ýa-da beýleki nyşanlar (köplenç dürli geometriki şekiller-tegelekler, halkalar ýa-da dörtburçlyklar, sütünler) bilen bellemek.

2) hereket bellikleri usuly – ilatyň giňişlikdäki hereketi bilen bagly. Ilatyň bir ýerden başga bir ýere göçmesini görkezýär.

Demografiki tablisalar düzmek demografik prosesleriň kanunalaýyklaryny öwrenmegiň esasy usullaryndan biridir. Şeýle tablisalary hasaplamak usuly XVII asyrdan tapylýar. Demografiki tablisada demografiki maglumatlaryň bir hatarynyň üýtgeýişine garap, şeýle maglumatlaryň beýleki hataryndaky üýtgeşmeler derejesini hasaplap çykarmak mümkin bolan sanlaýyn modeldir. Bu saýlap alynan toparyň – ýaş, jyns, maşgalalyk we başg. toparlaryň sanly häsiýetnamalary boýunça haýsydyr bir demografik prosesiň – dogulyşyň, ölümiň we başgalaryň bolup geçiş depgini hasaplap bolýandygyny görkezýär.

Demografiýa takyk barlaglaryň netijesine daýanýar. Sosiologik barlaglaryň esasy tapgyrlary:

- 1) Barlagyň meselelerini, wezipelerini we obýektini kesgitlemek
- 2) Esasy düşüňjeleri kesgitlemek

3) Esasy ylmy çaklamalary öňe sürmek

4) ylmy barlaglaryň usuly we tehnikasy

Demografiýada sosial usullaryň ulanylyşy demografiki özüni alyp baryşyň dürli ugurlary boýunça ygtybarly maglumat almaga gönükdirilendir. Emma barlagçy bilen barlag geçirýäniň özara täsiriniň göz önünde tutulmadyk ýagdaýlaryň netijesinde maglumatlarda nätakyklyklaryň ýüze çykmasyynyň mümkindigini göz önünde tutmalydyr. Gözegçilik usuly. Bu usul öwrenilýän wakalaryň göniden-göni bellige alynmasyny göz önünde tutýar, köplenç obýekt bilen ilkinji tanyşlyk döwründe, şeýle hem kiçi toparlar öwrenileninde ulanylýar. Täsirleri seçip almak bilen, gözegçi hemişe kabul ediş özboluşlylyklary bilen bagly bolýar we şol sebäpli hem öz baha berşinden uzaklaşyp bilmeýär. Resminamalary öwreniş usuly ilkinji nobatda empiriki sosiologiýada ulanylmaga başlady. Resmi häsiýetdäki resminamalara şular degişlidir: arhiw maglumatlary, statistiki maglumatlar, çap edilen işler. Soragnama usulynyň uniwersallygy ynsanlaryň motiwleri, maksatlary baradaky maglumat almak mümkinçiliginde ýüze çykýar. Soragnama usuly ilat ýazuwynda uzak wagtdan bäri ulanylýar. Eksperiment usuly sosial barlaglar tejribesinde beýlekilere garanynda has seýrek duşýar.

Demografiýada statistik usullaryň ulanylýan ugurlary örän giňdir. Ilkinji maglumatlary toplamak we olara baha bermek islendik statistik gözegçiligiň I topgyrydyr. Demografiki maglumatlaryň iň möhüm çeşmesi – ýörite taýýarlanan taslama boýunça geçirilýän, ýurduň her bir ýaşajysy barada maglumat berýän ilat ýazuwydyr. Statistik gözegçiligiň netijesinde alynýan san bilen belgilenen maglumatlaryň köplügi degişli analiziň we işlemek usulynyň zerurlygyny ýüze çykarýar. Munuň üçin wagtyň haýsydyr bir

müddetine ýa-da wagt bölegine degişli statistik görkezijileriň belli bir alamatlar boýunça tertibe salynan hatarlary düzýär.

Demografiýada şeýle hatarlaryň üçisi bardyr:

- 1.Käbir alamatlar (jyns we ýaş, iş, bilim) boýunça ilatyň özüni paýlamak.
- 2.Ilat toplulyklaryny (maşgala, pensiýa we zähmete ukyply, ýaş boýunça) paýlamak.
- 3.Demografiki ýagdaýy (aýry-aýry ýaş boýunça çaga dogurmalaryň sany) boýunça paýlamak.

Kartografiýa usullary – bu ilatyň ýagdaýyna akyl ýetirmegiň möhüm usullarydyr. Olaryň özboluşlyklary: ilatyň giňişlikde ýaýraýşyny we onuň artmagyny öwrenmekden ybarat bolup, ol geografiki kartalaryny düzmekden we öwrenmekden ybaratdyr. Ilaty kartolaşdyrmagyň ähli köp dürlüligi 4 esasy ugry şulardyr:

- Hususan geografiki usul – ilatyň ýerleşiş we ýaşaýyş kartalary.
- Demografiki – ilatyň ýagdaýy we artyşy (onuň jyns düzümi, ýaş aýratynlyklar boýunça düzümi, maşgala ýagdaý görkezijileri, tebigy hereketi, göçmenlik).
- Etnolik (milli düzümi, ýaşaýyş, maddy we ruhy medeniýet elementler).
- Sosial-ykdysady (ilatyň sosial düzümi, işleýänligi, ilatyň ýaşaýyş derejesi)

Ilaty kartografiki usul bilen görkezmegiň esasy usullary şulardyr:

1) Lokallaşdyrma nyşanjyklary usuly. Onuň düýp özeni ilaty we ilatly nokatlary olaryň ýerleşýän takyk ýerlerinde (nokatlarynda) ýa-da beýleki nyşanlar (köplenç dürli geometriki şekiller-tegelekler, halkalar ýa-da dörtburçlyklar, sütünler) bilen bellemek.

2) hereket bellikleri usuly – ilatyň giňişlikdäki hereketi bilen bagly. Ilatyň bir ýerden başga bir ýere göçmesini görkezýär.

Demografiki tablisalar düzmek demografik prosesleriň kanunalaýyklaryny öwrenmegiň esasy usullaryndan biridir. Şeýle tablisalary hasaplamak usuly XVII asyrdan tapylýar. Demografiki tablisa demografiki maglumatlaryň bir hatarynyň üýtgeýşine garap, şeýle maglumatlaryň beýleki hataryndaky üýtgeşmeler derejesini hasaplap çykarmak mümkin bolan sanlaýyn modeldir. Bu saýlap alynan toparyň – ýaş, jyns, maşgalalyk we başg. toparlaryň sanly häsiýetnamalary boýunça haýsydyr bir demografik prosesiň – dogulyşyň, ölümiň we başgalaryň bolup geçiş depgini hasaplap bolýandygyny görkezýär.

Demografiýa takyk barlaglaryň netijesine daýanýar. Sosiologik barlaglaryň esasy tapgyrlary:

- 1) Barlagyň meselelerini, wezipelerini we obýektini kesgitlemek
- 2) Esasy düşünjeleri kesgitlemek
- 3) Esasy ylmy çaklamalary öňe sürmek
- 4) ylmy barlaglaryň usuly we tehnikasy

Demografiýada sosial usullaryň ulanylyşy demografiki özüni alyp baryşyň dürli ugurlary boýunça ygtybarly maglumat almaga gönükdirilendir. Emma barlagçy bilen barlag geçirýäniň özara täsiriniň göz önünde tutulmadyk ýagdaýlaryň netijesinde maglumatlarda nätakyklyklaryň ýüze çykmasyňyň mümkindigini göz önünde tutmalydyr. Gözegçilik usuly. Bu usul öwrenilýän wakalaryň göniden-göni bellige alynmasyny göz önünde tutýar, köplenç obýekt bilen ilkinji tanyşlyk döwründe, şeýle hem kiçi toparlar öwrenileninde ulanylýar. Täsirleri seçip almak bilen, gözegçi hemişe kabul ediş özboluşlylyklary bilen bagly bolýar we şol sebäpli hem öz baha berşinden uzaklaşyp bilmeýär. Resminamalary öwreniş usuly ilkinji nobatda empiriki sosiologiýada ulanylmaga başlady. Resmi häsiýetdäki resminamalara şular degişlidir: arhiw

maglumatlary, statistiki maglumatlar, çap edilen işler. Soragnama usulynyň uniwersallygy ynsanlaryň motiwleri, maksatlary baradaky maglumat almak mümkinçiliginde ýüze çykýar. Soragnama usuly ilat ýazuwynda uzak wagtdan bäri ulanylýar. Eksperiment usuly sosial barlaglar tejribesinde beýlekilere garanyňda has seýrek duşýar.

Demografiýa we biznes.

Soňky 30-35 ýyllarda bazar ykdysadyýetli ösen döwletlerde amaly demografiki barlaglar geçirmäge başlanyldy. Bu ugur demografiks ýa-da demografika diýen ady aldy. Demografiýanyň bu ugry demografiki bilimleriniň hususy telekeçilikde ulanmagyň mümkinçiliklerini we ýollaryny öwrenýär. Bu ylym ilki bilen ABŞ-da döredi. Demografika ilaty we öý hojalygyny harytlary we hyzmatlary geljekki sarp edijiler hökmünde öwrenýär. Demografiki üýtgemeleri bolsa sarp ediş bazarlaryny täsir etmäniň esasy faktory hökmünde häsiýetlendirilýär. Bu ugry öwrenmegiň maksadalaýyklygy Türkmenistanda hususy sektoryň çalt ösmegi, biziň bazarymyzda demografiki maglumatlaryň ulanmak bilen işine rowaçlandyryan daşary ýurt firmalarynyň peýda bolmagy bilen kesgitlenýär. Mundan başga-da türkmen işewür adamlarynyň hem iň döwrebaplarynda demografiýa bolan gyzyklanma artýar.

Taryha ýüzlensek, ilat ýazuwy Amerikada 200 ýyl bäri geirilip gelinýär. Emma 1970 ýyla çenli demografiki maglumatlaryň telekeçilikde ulanylyşy ujypsizdir. Ilat ýazuwy Býurosynyň 1970-nji ýylyň ilat ýazuwynyň netijelerini kompýuter görnüşinde taýýarlap, islendik adama elýeterli etmek baradaky karary, olaryň hususy telekeçilikde ulanylmak mümkinçiligini üzü-kesil artdyrdy. Bu karara gelinmesi Marşall Terneriň ady bilen baglanyşyklydyr. Maglumat almak üçin ýüz tutanlaryň 21% dolandyryş edaralary, 2-6% -

kitaphanalar, akademiki institutlar, köpçülikleýin habar beriş serişdeleri 10%, galan 44% bolsa telekeçiler boldular. Bu barlaglar ýörite žurnal bolan “Amerikan Demografiks” yzygiderli beýan edilýär.

Demografikanyň esasyny sarp edijiler baradaky maglumatlary toplamak we işlemek bolup durýar. Munuň üin şulardan peýdalanylýar:

- ilata sowalnamalar bilen ýüz tutmak;
- öý hojalyklaryny, maşgalalary we olaryň agzalaryny saýlap barlag geirmek;
- ilatyň sarp ediş harajaty barada maglumat toplamak;
- ilatyň jyns düzümi we girdejileri barada maglumatlary anali etmek;
- gündelik, durmuşda adamlaryň hereket ediş ugry we bir ulagdan bir ulaga geçýän esasy ýerleri barada maglumat toplamak.

Bu hem başga maglumatlary umumylaşdyryp we analiz edip demografika öz müşderilerini esasy sarp ediji taraplaryň – çagalaryň, ýaşlaryň, ulularyň, garrylaryň häzirki wagtdaky we gelejekdäki düzümi baradaky maglumat bilen üpjün edýär. Ilatyň ýerleşiş we hereket ediş ýgdaýyny öwrenmek bilen, demografika söwda nokatlaryny we hyzmat ediş nokatlaryny ýerleşdirmeli ýer barada, olaryň ýöriteleşme ugrywe ululgy barad maslahatlar berýär.

Ilatyň köp ýyllaryň we köpçülikleýin öwrenmek ähli sarp edijileri taraplara – “klasterlere” bölmäge esas bolup hyrat etdi. Bu bölmäniň ilkinjilerden biri amerikan firmasy Kleraytsyň 1975-nji ýylda geçiren toparlara bölmesi boldy. Bu firma 535 görkeziji boýunça maglumat toplapdyr we şonuň esasynda ilaty 40 klastere bölüpdur. Bu klasterleriň iň öndäki hatarlarynda “gozgalmaýan emlägiň tanymal eýeleri”, “pully haltalar we intellektuallar” durýarlar, sanawdaky soňky orunlary bolsa “işçi kwartallar”, “içpar delli garyndylar”, “jemgýetçilik kömek pullarynda oturanlar” eýeleýärler. Hususy

firmaların ahlisi öz klasterlerini işläp düzmäge başladylar. Meselem, “Norwijen karibienleýns” awiakompaniýasy Maýama kruizleri gurnamak bilen öz müşderileriniň poçta adreslerini analiz edip görýär we öz müşderleriniň köpüsiniň şäherde ýaşaýandygyna we ýokary girdeji alýandygyna göz ýetirýär. Şondan soňra meňzeş ilat düzümi bolan sebitleri saýlap alyp, awiakompaniýa öz sarp edijisi bolup biljek adamlara reklama hatlaryny gönderdi we reklama üin çykdaýjyny artdyrmazda awiabiletlerniň satylyşyny artdyrmagy başardy.

Demografiki bilimlerin marketingde giňden ulanylmagy amerikaly hünärmenlerin pikiriçe 1970-nji ýyldan başlandy. Emma has öňdebaryjy menejerler önümçilige sarp edijiniň, nukdaý nazaryndan garamagyň artykmaçlyklaryna has ir düşündiler. Mysal hökmünde Li Ýakokkiniň tejribesine ýüzlenip bolar. Özüniň “Menejerlerin karýerasy” atly kitabynda ol “Ford-mustang” awtoulagynyň dörediliş taryhyny ýazyp beýan edýär. Bu model işlenip düzülende demografiýanyň maglumatlary peýdalanylypdyr. Ýakokkiniň işgärler toparynyň geçiren çaklama barlaglary 1970-nji ýylda ýokary bilimli adamlaryň sany iki esse artýar diýen netijä getirýär, olar bolsa ilatyň awtoulag satyn alýan in köp bölegini düýärler.

Başga bir demografiki faktor bolsa amerikan maşgalasynyň durmuş obrazynyň üýtgemesi: olarda aýallaryň öýden daşynda isleýänleriniň sany gitdigie artýar. Maşgalada ikinji awtomobil almak zerurlygy ýüze çykýar. Bu awtomobil gaty uly bolmaly däl, emma döwrebap bolmaly. Şu ýagdaýlar göz önünde tutulyp, “Mustang” awtoulagy işlenip taýýarlanyladyr.

F.Kotlerin “Marketingin esaslary” atly kitabynda demografiýa barada marketing gurşaw bilen baglylykda ýatlanyp geçilýär. Bu gurşawa Kotler 4 sany görkezijä dykgaty çekýär. Olar – ykdsady, tebigy, ylmy-tehniki, syýasy we

demografiki faktorlardyr. Telekeçileriň göz önünde tutmaly demografiki üýtgemelerden Kotler şu aşakdakylary belleýär: bütindünýä demografiki partlaýyş (кризис), ABŞ-da çaga dogrulmasynyň pese düşmesi, amerikan ilatynyň garramagy, göçmenlik hereketi we başg.

Kesgitleme boýunça sarp ediş bazary diýip harydy ýa-da hyzmat şahsy zerurlygy ýa-da köpçülikleýin ulanmak üçin satýan ýa-da alýan aýratyn şahsyýetler, maşgalalar ýa-da öý hojalyklar göz önüne getirilýär. Hakykatda sarp ediş bazary öz göwrümi boýunça ilatyň sany bilen gabat gelýär. Beýleki sosial- demografiki häsiýetnamalary sarp ediş bazarynyň öboluşlylyklary kesgitleýär. F.Kotler faktorlaryň 4 topary barada gürrüň edýär. Şol faktorlar sarp edijiniň harydy satyn almaly ýa-da almalydäl diýen netijä gelmesine kesgitleýji täsir edýär.

Ol faktorlar şulardan ybaratdyr:

1) medeni; 2) sosial; 3) şahsy; 4) psihologik

Bu dört toparyň ählisi hem ilatyň häsiýetlendirilmesi bilen baglydyr. Etniki gelip çykyş, jyns, bilim derejesi ýaly faktorlar hem sarp edijiniň özüni alyp barşyna täsir edýär.

Ak tenli amerikalylardan soň afroamerikanlar ululygy boýuna ikinji sarp ediş bazaryny emele getirýärler. Amerikanyň 30 milliona ýakyn garatenli ýaşajylary alyjylaryň möhüm toparyny düzýär. Olaryň sarp ediş harajatlarynyň düzümi aktenli amerikalylaryňkydan tapawutlanýar. Afroamerikalylar harajatyň köpüsini eşiğe, özüne serenjam bermäge, hojalyk serişdelerine, spirtli we temmäkä sarp edýärler. Saglyk hyzmatyna, azyga, ýaşajyş jaýyna we bilime oňa garanda a sarp edýärler. Olar harydy köplen ýakynlaryndaky dükanlardan ýa-da arzanladylan haryt satylýan ýerlerden satyn alýarlar. ABŞ-nyň gara tenli ilatynyň arasynda çaga has köp dogulýar. Şonuň bilen bir hatarda hem olarda nika bozma we ölüm hadysalary ýygy-ýyggydan gabat gelýär.

Marketingi segmentlere (toparlara) bölmek: ýagny bazary sarp edijileriň häsiýetlerine görä dürli toparlara bölmek

diýmekdir. Bu ýerde ilatyň jyns, ýaş, bilim we ş.m. aýratynlyklary göz önünde tutulýar. Meselem, ýaş aýratynlyklary, F.Kotler in ýaşajyk sarp edijileriniň (3 aýlykdan 1 ýaşa çenli) segmentlere bölünüşini mysal getirýar. Firma oýnawaçlaryň 12 dürli görnüşini işläp taýýarlaýar. Olary tapawutlandyrmagyň esasnda çagalaryň ösdügiçe islegleriniň üýtgeýändigini baradaky maglumat ýatyrdy.

3 aýlyk çaganyň oýunjaga bolan isleginiň 6 aýlyk çagaňkydan tapawutlanýandygy ýüze çykaryldy. Bu ýagdaýa çaganyň ýaşı bilen bilelikde onuň psihologiýasy hem göz önünde tutulýar.

Demografiýa ylmynyň we kompýuter tehnologiýasynyň mundan beýläk hem ösmegi her bir sarp ediji barada şahsy häsiýetnamany almak mümkinçiligi berip biljekdigini ret edip bolmaz.

Häzirki zaman demografiki ýagdaý.

Öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklaryň ösmegi bilen dünýäniň ösen döwletlerinde mineral çig mallaryň käbir görnüşleri ýetmezçilik edýär. Onuň ýetmezçiligi senagat kärhanalaryň çalt depginler bilen ösmegi, ilatyň köpelmegi we köp döwletlerde gaza baýlyklaryň ätiýaçlyklarynyň çäkliligi bilen baglanyşykly. Soňky ýyllarda tebigy çig mallaryň ulanylyşy has artýar. N.N.Rodzewiç we N.W.Paşgangyň (1986, s.30) berýän maglumatyna görä 1913-nji ýylda dünýäde jan başyna 4,5 tonna, 1940-njy ýylda 7,4m, 1960-njy ýylda 14,3m, 2000-nji ýylda 35-40m mineral çig mallar öndürilipdir.

1980-nji ýyllarda çykarylan ylmy makalalarda gynançly maglumatlarda duş gelip bolýardy. Mysal üçin, A.I.Woronsowyň we N.Z.Haritonowanyň (1977, s.20) ýazmagyna görä alýuminiý – 570 ýyla, demir magdany – 250, sink – 23, gürşun – 19, nebit – 110 ýyla ýeter diýip çaklaýardylar. 2500-nji ýyla çenli adamzat ýerdäki ähli

magdanlary gazyp alyp bojalygynda ulanýar diýip pikir edýärdiler. Şol ylmy makalalaryň ýazylanyna eýýäm 20-25 ýyl geçdi. Emma biz gurşunyň ýa-da sinkiň ätiýaşlygy gutarypdyr, diýip eşidemizok. Adamzat jemgyýeti parahatçylykly ýaşaşa Ýer togalagynyň mineral çig mallara bolan mümkinçiligi örän uly. 1970-nji ýyllara çenli adamzat ähli gazyp alýan nebitini we tebigy gazyny gury ýerden gazyp alan bolsa biziň günlerimizde şolaryň 25-30%-ni dünýä ummanlarynyň ýalpak ýerlerinden alýar.

Alymlaryň geçiren barlaglaryna we pikirlerine görä dünýä ummanlarynyň düýbi gazma baýlyklara örän baý. Meselem: fosfatlaryň ätiýaçlyklary dünýä ummanlarynyň düýbünde 300-600 milliard m., polimetallaryň gorlary (seýrek duş gelýän, marganesli, alýumini, wanadiý, gurşun, kobalt magdanly) 10000 trillion t. Barabardiýip ýazýarlar.

T.S.Haçaturowyň (1982) pikirine görä anyklanan demriň ätiýaçlyklary. – 1815,10t, misiňki – 242,10t, uranyň – 1855,10t, alýuminiňki – 385,10 t. Barabar. Şu maglumatlardan görnüşi ýaly ýeriň mümkinçiligi örän uly. Onda-da esasy bir zady adamzat ýatdan çykarmaly däl, ol hem şol mineral baýlyklary tygşytly peýdalanmaly.

SSSR ylymlar akademiýasynyň okeanologiýa institutynyň işgärleri ýuwaş okeanda Galapagos adalarynyň günorta-gündogar böleginde ýuwaş ummanyň düýbünde dürli hilli metal tapypdyrlar. Ol metally ýerleriň meýdany 20 mln. inedördül km-i tutýarmyş. Gyzyň deňziň düýbünde hem demir magdany köp diýip ýazýarlar.

Siziň beýleki derslerden bilşiňiz ýaly dünýäniň hemme döwletlerinde olaryň yeriniň asty geologik taýdan gowy öwrenilen däl. Bu esasan Afrika, Aziýa, Latyn Amerikasy döwletlere degişli. Ýangyç meselesinde Ýeriň mümkinçiligi örän uly, sebäbi dünýäniň köp döwletlerinde täze nebitli, gazly, kömürli ýerler tapylýar. Adamzat ummanlaryň ýalpak

ýerlerinden köp möçberde nebitli, tebigy gazly we beýleki mineral çig mallary gazyp almaga girişýärler.

Dünýäniň ösen we ösýän döwletlerinde milli ylmyň ösmekligine uly üns berýär. Netijede dürli ylmy açyşlar we tehnikada, tilsimat meselelerinde uly öňe gidişlikler bolýar. Bu öz gezeginde senagat, oba hojalyk kärhanalarynda ýokary hilli we dünýä ülnüne gabat gelýän önümleri öndürmeklige mümkinçilik berýär. Ylmy-tehniki ösüşiň esasy meseleleriniň biri energiýany az sarp edýän tehnikany we tilsimatlary döretmek we olary önümçilige ýerleşdirmek bolup durýar. Olaryň netijesinde ösen döwletler gowy ykdysady girdeji hem alýarlar. Energiýany we energiýa öndürmek üçin gerek bolan çig mallary tygşytlaýarlar. Siz mekdepde we uniwersitetde okan wagtlaryňyz energiýa almaklygyň täze çig mallary hakynda eşidensiňiz. Olara ýeliň, günň, gyzgyn çeşmeleriň energiýasyndan peýdalanýan daglyk ýerlerde, derýalarda gurulýan suw elektrik, Ýangyçsyz ýerlerde atom elektrik stansiýalary degişli. Ýeliň güýjünden peýdalanýan stansiýalar dag eleklerinde, deňizlere, ummanlara golaý kenarýakalarda gurulýar.

Günň ýyllyk energiýasynda her hili ýagdaýda hojalykda peýdalanýar. Günň ýagtylygy bilen işleýän batareýalar bar. Dünýäniň köp döwletlerinde günň ýyllyk, ýagtylyk energiýasyndan elektrik toguny öndürmek barada alymlar köp ylmy iş edýärler. Gün elektrik stansiýalary gurmak hakda alada edýärler.

Daglyk ýerlerde, derýalaryň bosagalarynda, şarlawuklarynda suw elektrik stansiýalary gurýarlar. Dünýäniň daglyk ýerlerinde ýerleşen döwletleriň köpüsinde suw elektrik stansiýalary bar. Olar döwletde öndürýän elektrik energiýanyň ep-esli bölegini berýärler.

Tablisa1

Dünyäniň has uly suw elektrostansiýalary (1995)

Atlary	Ýerleşen derýasy	Döwleti	Güýçli, mln kw.	
			Häzirki	Göz önüne tutulýany
Itaýpu	Parana	Braziliýa, Paragwaý	12,6	13,3
Grand-Kuli	Kolumbiýa	ABŞ	9,8	10,8
Guri	Karoni	Wenesuela	10,3	10,3
Tukurun	Toksntins	Braziliýa	4,0	7,2
Saýano-Şuşen	Ýeniseý	Russiýa	6,4	6,4
Korpus-Posades	Parana	Argentina,Paragwaý	4,7	6,0
Krasnoýarsk	Ýeniseý	Russiýa	6,0	6,0
Lýa-Grand	Lýa-Grand	Kanada	5,3	5,3
Çerçill-folls	Çerçill	Kanada	5,2	5,2
Şingu	Şingu	Braziliýa	3,0	5,0
Tarbella	Ind	Pakistan	1,7	4,6
Bratsk	Angara	Russiýa	4,5	4,5
Ust-Bim	Angara	Russiýa	4,3	4,5
Kabbors-Bassa	Zambezi	Mazambik	2,4	4,1

Atom elektrik stansiýalary dünýäniň ösen döwletlerinde, ýangyjyň ýok ýerlerinde gurýarlar. AES-lar Russiýa federasiýasynda, ABŞ-da, Germaniýada, Fransiýada, Beýik Britaniýada, Ýaponiýada we beýleki döwletlerde öndürilýän elektrik energiýanyň 70-75%-ni berýär.

Döwletler	Işleýän reaktorlar	Gurulýan reaktorlar	Öndüri lyan
-----------	--------------------	---------------------	-------------

	Bloklary ň sany	Kuwwatlyly gy,MW	Bloklary ň sany	Kuww atlylyg y,MW	elektro energi ýada AES-ň paýy, %
Dünýäde	425	360203	60	53580	17,3
ABŞ	109	110809	4	5124	18,0
Fransiýa	56	61044	4	6064	78,5
Ýaponiýa	49	40531	6	5822	31,1
Beýik Britaniýa	38	13820	1	1200	29,3
Russiýa	29	21242	6	5600	13,0
Kanada	22	16713	-	-	14,7
Germaniýa	20	22630	-	-	31,0
Ukraina	15	13818	6	6000	44,6
Şwesiýa	12	10386	-	-	47,2
Koreýa resp.	10	8566	4	3650	31,2
Ispaniýa	9	7400	-	-	30,1
Hindistan	9	2035	5	11075	1,7
Litwa	2	3000	-	-	85,1

SSSR döwründe Russiýada Dubna şäherinde (Tula oblasti) ylmy merkezde “Tokamak-1-13” desgaldada agyr wodoroda (deýteriý) termoyader sinteziň kömegi bilen täsir edip 6 million gradus ýylylyk energiýasy alynypdyr. Eger şoňa çydamly jisim tapyp ýa öwrip bolýsa, adamzat köp ýyllaryň dowamynda has arzan elektrik energiýa alyp biler.

T.S.Haçaturowyň (1982) maglumatyna görä termoyadro tehnologiýa geljekde adamzady 53 mlrd ýyl energiýa bilen üpjün eder.

Ýer togalygy uran magdanyna örän baý diýýärler. Adaty topkarda bir tonnasynda 3-4 grama çenli uran magdany bar

diýýärler. Ylmyň tehnikanyň ösmegi bilen ony geljekde adamzat ulanyp biler.

Dünýä ummanlarynyň görümi 1,34 milliard kub kilometr bolup özünde 38,10 kkal ýylylyk saklanýar. Bu ýylylyk ýeriň üstüne 600 ýyllap düşýän günün energiýasyna barabardyr.

Ýer ýazände 65 klas haýwan görnüşleri bolup, şonuň 51-i dünýä ummanlarynda ýaşaýar. Ummanlarda haýwanlaryň agramy ösümliklere garaňda 20 esse artykdyr. BMG hünärmenleriniň hasaplamalaryna görä dünýä ummanlarynda balygyň ätiýaçlygy 230-250 mln. tonna möçberindedir. Balyk tutulyşyny 95-100 mln. tonna möçberden köp tutmak bolmaýar. Ondan köp tutulsa olaryň genefonduna uly zyýan ýetiriler, gutarmak howpy abanar. Dünýä ummanlarynda balykdan başgada her hili deňiz, umman jandarlary tutulýar. Olardan başgada tropiki, ýa-da ekwatorial guşaklyklarda merlen tutulýar we ösdürilip ýetişdirilýär. Bu meselede Ýaponiýa öňdäki orny eýeleýär. Öň belläp geçişimiz ýaly ummanlaryň gury ýer ýalpaklarynda, käbir deňizleriň (demirgazyk, Hazar deňizleri, Meksika aýlaglary) çäginde nebit we tebigy gaz gazylyp alynýar. Ummanlaryň suwuny fiziki ýol bilen süýjüdiş Afrikada, Aziýada köp döwletler hojalykda ulanýarlar. Muňa Gazagystanyň Aktau şäheri hem mysal bolup biler.

Antropogen zyňyndylar ummanlaryň biologiki baýlyklaryna uly zyýan ýetirýärler. Senagat kärhanalaryň zyňyndylar ummanlarda azodyň, uglerodyň, kükürdiň tebigy aýlanyşyna uly zyýan ýetirýär. Siziň bilşiňiz ýaly ummanlara zyňylýan nebit önümleri atmosfera bilen gidrosferanyň arasyndaky kömürturşy gazyň çalyşmagyna zyýan berýär. Sebäbi, atmosferanyň 40% kömürturşy gazyny ummanlar arassalaýarlar. Netijede, gidrosfera bilen atmosferanyň arasyndaky agram (massa) we energiýa alyş-çalyş hasydasy üýtgeýär. Kükürtli, azotly, fosforly galyndylaryň atmosfera we

gidrosfera zyňylmagy umman suwlarynyň turşulygynyň ýokarlanmagyna getirýär.

Senagat taýdan ösen döwletlerden zyňylýan hapalar (himiki jisimler we metal erginleri) ummanlaryň suwlarynyň hereketi netijesinde köp ýerlere zyýan ýetýär. Şeýlelikde, ummanlarda ýaşayan ösümliklerde we haýwanlarda biologiki we fiziologiki üýtgemeler bolup geçýärler.

Dünýä ummanlary atmosferanyň ýylylygyny dolandyrýar. Onuň klimatyna örän uly täsir edýär. Köp halatlarda ummanlar klimatyň döremeginiň açary hasaplanýar. Ondan başga-da ummanlar energiýa örän baý. Amerikan alymlarynyň hasaplamalaryna görä ummanlaryň tolkunlarynyň energiýasy 90 trillion kwt deňdir. Eger tolkunyň beýikligi metr bolsa onda 1 metr aralykdan 1000 kwt, 1 km aralykdan 1 mln kwt energiýa alyp bolýar. Amerikan we Ýapon alymlarynyň hasaplamalaryna görä Atlantik ummanda Golfstrim akymy sekuntda 83 mln. kub metr, Kuro-Siwo (Ýuwaş umman) akymy – 55 mln kub metr suw akdyrýarlar. Şu akymlyryň geçýän ugurlarynda, Dreyka bogazynda (Amerika bilen Antarktika aralygynda), Bering bogazynda (Ýewraziýa bilen Amerika) daşgyn we aýtgyn bilen işlär ýaly elektrostansiýalary gurmaklygy maksat edinýär. Rus alymlar şolar ýaly elektrostansiýalary Ohot we Hazar deňizleriň çäklerinde gurmaklygy maslahat berýärdiler. Elbet-de bu çaklamalar, proyektler ylmyň tehnikaýň ösmegi bilen geljekde durmuşa geçmegi mümkin zatlar hasaplanýar.

Ylmyň, tehnikaýň, tilsimatlaryň ösüşine laýyklykda geljekde dünýä ummanlary adamzady mineral çig-mal we energiýa ýetmezçiliginden halas edip biler. Sebäbi olaryň suwlarynda ergin halynda köp elementler bar diýip dünýäniň köp alymlary tassyklaýarlar. T.S.Haçaturowyň (1982) pikirine görä gidrosferanyň suwlarynda alty milliard tonna altyn ergin halynda bar diýip belleýär. Eger bu sany adamzadyň sanyna paýlasaň her ýaşajja takmynan bir tonna gyzyň düşýär.

Diýmek, dünýä ummanlaryň energiýa we çig-mal mümkinçilikleri örän uly. Ony diňe parahatçylyk ýol bilen, ösen ylým we tehniki serişdelere esaslanyp peýdalanylýar.

XX asyrdaky demografiýanyň aýratynlyklary

Sosial progres halkyň milli ösüşi we beýleki milletler bilen hyzmatdaşlygy ösdürişi bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Muny adamzat taryhynyň bütin ösüşi doly tassyklaýar. Adamlaryň millet görnüşindäki umumylygy jemgyýetiň ösüşiniň belli bir etapynyň (söwda-haryt gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň) önümi hökmünde emele gelip, ol öz gezeginde jemgyýetçilik ösüşiniň formasy bolup hyzmat edýär we onuň mundan beýläkki ösüşine täsir edýär. Millete territoriýanyň, diliň medeniýetiň, psihiki gurluşyň we öz milli ähmiýetiňe düşünmek äň-düşünjesiniň umumylygy häsiýetlidir. Millet etnosyň tipi bolup, kesgitli psihologiýasy we öz milli ähmiýetine düşünmek äň-düşünjesi bolan adamlaryň taryhy ýüze çykan sosial-ykdysady we ruhy umumylygydyr.

Adamzat döwürli bári onuň ruhy ösüşi, medeniýeti yzygider kämilleşýär. Onuň akyl-paýhasy gitdigiçe artýar. Adamyň ruhy baýlygynyň artmagy bilen dünýädäki ähli bolup geçýän hadysalara akyl ýetirýär. Oň çözüdi bolmadyk meseleleri ylmyň we tehnikaýyň gazanan üstünlikleri arkaly olary çözmeklik miýesser bolýar. Mysal üçin, gadym zamanlarda adamlar älemiň syrlaryny öwrenmek hakda arzuw eden bolsalar, häzirki wagtda şol arzuwlar kosmonawtikaýyň ösmegi bilen hasyl boldy. Indi adamzat Gün ulgamynyň planetalary hakda köp zatlary bilýärler.

Dünýädäki her bir halkyň, milletiň gadymlardan gelýän özboluşly ruhyýeti we medeniýeti bar. Şol ruhyýeti we medeniýeti täzeden dikeltmek, hem-de bütindünýä ruhyýetine, medeniýetine kybapdaş getirmek üçin jan edýärler.

Dünýäniň her bir özbaşdaklygyny gazanan döwleti özüniň milli döwlet gurluşy, milli syýasaty, *Bitaraplyk syýasaty, milli ykdysadyýeti, medeniýeti we öz içini, araçägini goraýan milli goşuny emele geldi. Şu aýdylanlar dünýäniň ähli döwletlerine mahsus zatlardyr. Bu meselede her bir döwletiň özboluşly problemalary bar.

Dünýäniň ähli döwletleri üçin çözmegi, çözülmegi zerur bolan bütindünýä problemalary emele gelýär.

Halkyň milli umumylygynyň emele gelmekligi köp derejede haryt önümçiligiň döremegi we ösmegi bilen baglanyşykly bolýar. Söwda-haryt gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy we ösmegi zähmetiň täze jemgyýetçilik bölünişigini döredýär, bütewi bazary emele getirýär, oňa dürli sferalary çekýär we jebisleşdirýär, şäher bilen obanyň ykdysady özara garaşlylygyny güýçlendirýär we ş.m. Şu hadysalaryň hememsi tire-taýpa çäkliligi böwsüp, milli baglanyşyklaryň emele gelmekligini we ösmekligini şertlendirýär. Şonda etniki baglanyşyklar bilen ykdysady gatnaşyklaryň aýratyn utgaşmasynyň bolýandygy häsiýetlidir.

Milli umumylygyň kemala gelmeginde we ösmeginde milli döwletiň hem roly uludyr. Hut milli döwletiň döremegi bilen bähbitleriň we maksatlaryň azu-köp bütewiligi esasynda syýasy partiýalar we jemgyýetçilik guramalar arkaly adamlaryň pugta syýasy arabaglanyşyklary emele gelýär we pugtalanýar. Milli döwletiň döremegi her bir halkyň sosial-syýasy işjeňliginiň esasy görkezijisi bolup durýar. Eger-de halkyň sosial-syýasy işjeňligi bolmasa onda onuň özbaşdak döredijilige we ösüşe höwesiniň hem-de ukybynyň ýokdugy bellidir.

Diýmek, millilik we milli ösüş sosial progrese päsgelçilik döretmän, eýsem sosial progres milli ösüşiň esasynda hasyl bolýar. Millilik sosial progres üçin sosial-syýasy giňişlik bolup hyzmat edýär.

Millilik-bu halkyň maddy we ruhy medeniýetiniň, sosial we syýasy durmuşynyň, aň-düşünjesiniň we psihologiýasynyň spesifik sypatlarydyr, onuň taryhy ösüşleriniň, beýleki halklar bilen özara gatnaşyklarynyň aýratynlyklarydyr. Ol milletleriň emele gelmek we ösmek proseslerini görkezýän sypaty hökmünde döreýär we ýaşaýar.

Milletara gatnaşyklary iki hili häsiýetde bolup bilýär. Birinjisi, milletleriň deňhukuklygyna, dostlugyna esaslanýan gatnaşyk, ikinjisi bolsa, deň hukuksyzlyga, zorluga, birisiniň agalyk etmekligine, beýlekisiniň bolsa tabyn, elgarama bolmaklygyna esaslanýan gatnaşyk. Zorluga esaslanýan milletara gatnaşygy halklaryň arasynda ynamsyzlyk, birek-birege ýigrenç emele getirýär, duşmançylyk döredýär, weýrançylykly uruşlara alyp barýar. Diňe deňhukuklylyga, dostluga, özara peýdalylyga esaslanýan gatnaşyklar milletleriň pajarlap ösmegine, durmuş progresine hyzmat edýär.

Milli meseläniň we milli gatnaşyklaryň mazmuny hemme wagt hem ähli ýurtlarda bir hili bolman, eýsem ol her bir döwürde, her bir köpmilletli döwletde konkret-taryhy mazmuna eýe bolýar. Munuň üstesine-de täze şertler birinji orna problemanyň täze taraplaryny öňe sürýär.

Milletleriň emele gelmeginiň irki etaplarynda milli meseläniň baş mazmuny feodal dagynyklylykdan, milli döwlete birleşmekden we ezilişi ýok etmeklikden ybarat bolupdy.

Umuman alnanda, häzirki zamanda-da milli hereketlerde möhüm kanunalaýyklyk ýüze çykýar. Milli mesele sosial-ykdysady taýdan ösmek, medeni-dil, hat-da ekologiýa taýdan goranmak meseleleri hökmünde ýüze çykýan-da bolsa, onuň goýulyşy möhüm syýasy aspektli bolýar. Ol syýasy demokratiýanyň meselesi hökmünde çykyş edip, her gezek täzeden deňhukuklylyk meselesini öňe sürmek bilen bar bolan jemgyýetçilik ulgamynyň ol ýa-da beýleki tarapyň ýetmezçiliginiň üstüni açýar.

Syýasy ulgamlar häkimiýet dolanyşygynyň merkezleşdiriş derejesine görä dürli tiplere bölünýär we häzirki döwürde olaryň totalitarizm, awtoritarizm we demokratiýa görnüşleri biri-birinden tapawutlandyrylýar.

Totalitarizm özboluşly syýasy ulgam we jemgyýetçilik-syýasy gurluş hökmünde XX asyrdä dörän fenomendir. Etimologiýasy boýunça ``totalitarizm`` diýen termin ``totalitas`` - dolulyk, bitewilik we ``totalis`` - tutuş, doly, bitewi diýen manylary aňladýan latyn sözlerinden gelip çykýar.

Totalitarizm özakymlaýyn döreýän jemgyýetçilik-syýasy gurluş däldir. Ol belli bir syýasy toparlaryň bütin jemgyýetçilik we şahsy durmuşy öz kontrollygy astynda saklamagy we hut şeýle ýol bilen jemgyýeti dolandyrmagy maksat edip alyp barýan syýasatynyň, aňyýetiniň netijesinde döreýän gurluşdyr. Bu termini syýasy leksikona ilkinji bolup girizen italýan faşizminiň düýbünü tutujy B. Mussolinidir.

Totalitarizme köplenç ilatyň üstünden tutuşlaýyn kontrollyk edýän we we zorluga hem-de güýje daýanýan syýasy režim hökmünde kesgitleme berilýär. Ýöne onuň şeýle kesgitlemesi çäklidir, sebäbi ol totalitarizmiň düýp manysyny doly açyp görkezmeýär. Onuň hakyky manysyny açyp görkezmek üçin totalitar düzgüne mahsus bolan häsiýetli aýratynlyklary sanap geçmek gerek. Totalitarizm taryhy tejribede iki görnüşde, ýagny awtoritarizm bilen bir hatarda demokratik däl dolandyryş ulgamy bilen tapawutlanýan gurluş (öňki SSSR-de, esasan 30-njy ýyllarda) we doly totalitarizm (faşistik Germaniýada we faşistik Italiýada) görnüşlerinde gabat gelýär.

``Demokratiýa`` diýen termin häzirki zaman syýasy tejribede we nazaryýetde iň köp ulanylýan we şol bir wagtda birnäçe manyny özünde jemleýän sözleriň biridir. Onuň etimologiýasy barada aýdylanda, ilkinji nobatda bu sözün grek dilinden terjime edilende ``halk häkimligi`` diýen manyny, ýagny onuň ``demos`` - halk we ``kratos`` - häkimlik etmek

diýen manylary berýän sözlerden gelip çykýandygy belli. Häzirki döwürde bu söz esasan belli bir döwlet gurluşyny ýa-da syýasy ulgamyny tutuşlygyna häsiýetlendiýän termin hökünde ulanylýar.

Demokratiýany halk häkimligi ýa-da, başgaça aýdanynda, halk tarapyndan saýlanyp, halka hyzmat edýän häkimiýet hökmünde häsiýetlendirmek özboluşlydyr. Doly manysynda halk häkimiýeti diýmeklik, bir tarapdan, halkyň öz-özünü dolandyrmaklygyny aňladýar,, jemgyýete syýasy taýdan agalyk edýän döwlet apparatynyň bolomagyny aňlatmaýar. Absolyt manyda hakyky halk häkimligi döwletiň bolmagyna, owletiň bolsa demokratiýanyň aýratyn bir görnüşi hökmünde göz önüne getirilmegine nädogry gelýär. Beýleki bir tarapdan, ilkidurmuş döwründen soň hakykat ýüzünde demokratiýa hiç haçan we hiç ýerde döwletsiz döwremedi we döräp bilmeýär.

Syýasy nazarýetde demokratiýanyň häzir iki sany ýörgünli konsepsiýasy bar. Gürrüň gatnaşykly (partipation) we wekilçilikli (representatiwleýin) demokratiýalar barada barýar. Olaryň birinjisine laýyklykda demokratik döwletde halkyň erki bilen döwlet häkimiýeti bir zady aňlatmaly we halk döwlet tarapyndan kabul edilýän kararlaryň işlenilip düzülmegine gönüden-göni gatnaşmaly. Häkimiýet üç sany şahadan – kanun çykaryjy häkimiýetden, ýerine ýetiriji häkimiýetden we sud häkimiýetinden ybarat bolmaklygy göz önünde tutulýar hem-de şol bir wagtyň özünde esasy ornuň kanun çykaryjy häkimiýete, ýagny parlamente degişli bolmaklygy ykrar edilýär. Demokratiýa özüniň käbir kemçiliklerine garamazdan, şu günki günde jemgyýeti dolandyrmagyň iň giň ýaýran we barha rowaç alýan formasydyr. Şonuň üçinem, totalitar tipli syýasy ulgamlaryň dargap, öz ornuny demokratiýa bermekligi özboluşly kanunalaýyklykdyr.

EDEBIÝAT

1. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. - Aşgabat, 2007.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyndysy. I tom - Aşgabat, 2007.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy. - Aşgabat, 2007.
7. Gurbanguly Berdimuhamedow. Halkyň saýlany we ynam bildireni. - Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzedan galkyndyrmak baradaky syýasaty. - Aşgabat, 2007.
9. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
10. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
11. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. 1-jı goýberiliş. - Aşgabat, 2008.
12. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
13. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.

14. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. - Aşgabat. 2009.
15. Ata arzuwyny amala aşyrýan agtyk. – Aşgabat. 2009.
16. Beýik Özgertmeleriň ýyl ýazgylary. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda alyp baran işleriniň hronikasy. – 2-nji göýberiliş, Aşgabat, 2009.
17. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyryşynyň birinji maslahatynda eden Çykyşy (2009-njy ýylyň 9-njy ýanwary). – Aşgabat, 2009.
18. Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysy Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň döwlet howpsuzlyk geňeşiniň giňeldilen mejlisinde Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 21-nji ýanwary). // Türkmenistan. 2009. 22-nji ýanwar.
19. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň giňişleýin mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 15-nji fewraly). – Aşgabat, 2009.
20. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda Sözlän sözi (2009-njy ýylyň 18-nji fewraly). // Türkmenistan. 2009. 19-njy fewral.
21. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulular maslahatynda Sözlän sözi (Türkmenabat, 2009-njy ýylyň 6-njy marty). // Türkmenistan. 2009. 9-njy mart.
22. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň EKO-nyň ýokary derejedäki 10-njy ýubileý duşuşygynda eden Çykyşy (Tähran, 2009-njy ýylyň 11-nji marty). // Adalat. 2009. 13-nji mart.

23. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň mejlisindäki Çykyşy (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 10-njy apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 17-nji aprel.
24. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygy üpjün etmekde onuň hyzmaty“ atly ýokary derejedäki Halkara maslahatynda Sözlän sözi. (Aşgabat, 2009-njy ýylyň 23-nji apreli). // Türkmenistan. 2009. 24-nji aprel.
25. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Aral kölüni halas etmegiň halkara gaznasyna esaslandyryjy döwletleriň baştutanlarynyň sammitinde Sözlän sözi. (Almaty. 2009-njy ýylyň 28-nji apreli). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 8-nji maý.
26. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde Sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
27. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagynda ilkinji desgalaryň açylyş dabarasynda eden çykyşy. (2009-njy ýylyň 15-nji iýuny). // Türkmenistanyň Prezidentiniň metbugat çapary. 2009. 19-njy iýun.
28. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy. Halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. // Türkmenistan. 2010. 10-njy maý.
29. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Ýaşulularynyň maslahatynyň mejlisinde sözlän sözi (Daşoguz, 2010-njy

- ýylyň 14-nji maýy). // Türkmenistan. 2010. 15-nji maý.
30. Turkmenistanyň hemişelik bitaraplygy. Syýasy – hukuk dokumentleriniň ýygyndysy. - Aşgabat, 2005.
  31. Türkmenistanyň Konstitusíýasy. – Aşgabat, 2008.
  32. Garaşsyz, Hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Harby Doktrinasy. – Aşgabat, 2009.
  33. Демографический энциклопедический словарь. М.1985
  34. Демография: современное состояние и перспективы развития. М.1997
  35. Рунова Т.Г. Демография. Учебное пособие. М. 2002.
  36. Шелестов Д.К. Демография: история и современность. М.1981
  37. Боярский А.Я. Курс демографии. М.1967.
  38. Волков А. Семья – объект демографии. М.1967.
  39. Кадыров Ш. Актуальные проблемы планирования в регионе высокой рождаемости. А. 1989.
  40. Морозова Т.Ф. Современные миграционные явления: беженцы и эмигранты// Социологические исследования – 1992, № 3

Mazmuny

Giriş.....	7-13
Demografiki pikirleriň taryhy.....	13-17
Hil konsepsiýalary.....	18-21
Ilatyň sany, düzümi we ýerleşmegi.....	21-24
Demografiýa we maşgala.....	24-30
Ilatyň hereketi.....	30-32
Tebigy hereket we migrasiýa.....	32-39
Uruş we ilat.....	40-48
Demografiýanyň esasy usullary.....	48-50
Syýasy- demografiki usullary.....	50-55
Demografiýa we biznes.....	55-59
Häzirki zaman demografiki ýagdaý.....	59-66
XX asyrda demografiýanyň aýratynlyklary.....	66-70
EDEBIÝAT.....	71-74